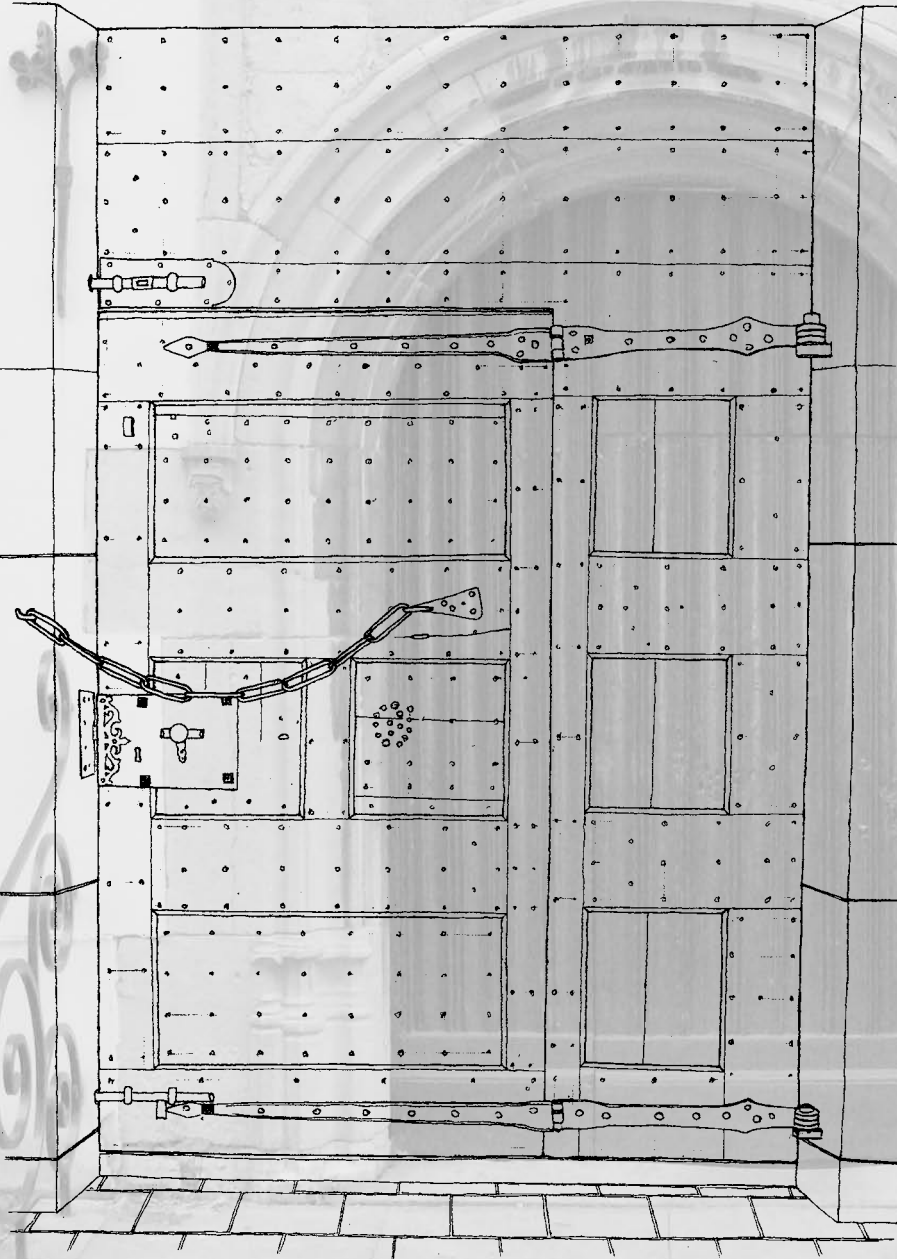

Oud hang-en-sluitwerk in Utrechtse huizen

SteinGoed

utrechts
monumenten
fonds

Tekening op voorzijde omslag: de hoofdingangsdeur van het huis Loenersloot (Nieuwegracht 20, Utrecht) van binnen uit gezien. De grijze foto op de achtergrond is dezelfde deur, maar dan van buiten gefotografeerd.

Colofon

De tekeningen op de omslag en de tekst en tekeningen in het hoofdstuk: 'Oud hang-en-sluitwerk in Utrechtse huizen' zijn van Klaas T. Meindersma, restauratiebouwkundige in ruste met voorliefde voor historisch bouwsmeedwerk in de breedste zin van het woord.

adres auteur: Havixhorst 35, 9472 RK Zuidlaren.

De tekeningen, met uitzondering van de omslagtekeningen en plaat 8, zijn gemaakt naar foto's van Simon den Daas.

Overige foto's: Dirk van Sichem.

Overige teksten: Wim Zwanikken.

Uitgavebegeleiding en opmaak: Simon den Daas en Dirk van Sichem.

Druk: Drukkerij van Mechelen BV

ISSN: 1383-0279

SteenGoed verschijnt drie maal per jaar en is een uitgave van de

STICHTING HET UTRECHTS MONUMENTENFONDS

Dorstige Hartsteeg 21, 3512 NV Utrecht

telefoon 030 - 2311761; fax 030 - 2332401

postrekening 427215

Het Utrechts Monumentenfonds beheert en restaureert monumentale woonhuizen in Utrecht. Voor minimaal € 10,- per jaar of € 200,- ineens is men begunstiger van de stichting. Men ontvangt dan het Jaarverslag, SteenGoed, de Nieuwsbrieven en uitnodigingen voor vergaderingen en excursies.

Inleiding

SteenGoed gaat meestal over een huis of huisje in de Utrechtse binnenstad. De geschiedenis van het hele huis wordt zo goed mogelijk uit de doeken gedaan. Archiefonderzoek naar eigenaren en bewoners, bouwhistorische gegevens voor zover beschikbaar, gesprekken met (oud)bewoners komen aan bod. Soms wordt een huis binnen zijn directe omgeving (hofje, bouwblok, straat, buurt) beschreven. Het individuele karakter van het beschreven huis staat voorop. Soms echter is het ook aantrekkelijk een enkel detail te bestuderen bij een groter aantal huizen, zoals monumentale voordeuren, bovenlichten, glas-in-loodramen, metselverbanden, gevelstenen, oude reclames, behangsels, tegelwerk, terracotta-elementen. Over dergelijke details is menig artikel geschreven, ook in SteenGoed. Ook dit nummer van SteenGoed gaat over zo'n detail: historisch hang-en-sluitwerk in Utrechtse woonhuizen. Over dit onderwerp wilden we al lang een nummer uitbrengen.

Wij zijn bepaald niet de eersten met belangstelling voor dit thema. Al in 1941 schreef Vincent Eras 'Sleutels en Sloten door de eeuwen heen', een overzichtswerk waarin de Lips-collectie een belangrijke rol speelt. Dit boek was lang het enig verkrijgbare Nederlandstalige overzichtswerk. In 1994 verscheen 'Achter Slot en Grendel' van Klaas Meindersma. Dit boek beschrijft de ontwikkeling van hang-en-sluitwerk vanaf de oudste tijden. Het laat ook zien welke enorme variëteit aan vormen, materialen, en ambachtelijke vindingrijkheid op dit gebied nog te vinden is, in en buiten Nederland. Ook de stad Utrecht komt daar vaak in voor. Het boek bevat vele afbeeldingen en een omvangrijke literatuurlijst. De beschreven stukken bevinden zich niet alleen in musea en verzamelingen, maar ook menigmaal op hun oorspronkelijke plek en zijn daar na eeuwen nog steeds in functie. Van de vele inde-

lingsmogelijkheden (zoals ouderdom, esthetiek en ornamentering, materiaal en braakbestendigheid) is gekozen voor een indeling naar de wijze van werken, het functioneren en het type mechaniek van het slotwerk. Een echt handboek voor wie meer wil weten en begrijpen.

Wij twijfelden aanvankelijk of er naast dit overzichtswerk nog plaats zou zijn voor een SteenGoed over hang-en-sluitwerk. Gaandeweg verdween onze twijfel: we raakten er steeds meer van overtuigd dat in de Utrechtse binnenstad nog heel wat oud hang-en-sluitwerk moet zijn dat het verdient beschreven en afgebeeld te worden. Niet zozeer in kerken, fundaties en voormalige kloosters en dergelijke - deze zijn waarschijnlijk genoegzaam beschreven - maar in particuliere woonhuizen. Daarmee blijven we ook iets dichter bij de traditionele lijn van SteenGoed: aandacht voor het 'gewone', min of meer vergeten monument.

Toen begon het plannen en speuren. We legden onze oren onder andere te luisteren bij personen die - door hun werk - veel oude panden in de binnenstad goed van binnen hebben bekeken. We maakten een registratieformulier waarop het voor ons interessante hang-en-sluitwerk kon worden beschreven zoals de plaats in het pand, gebruikt materiaal en afmetingen. We wilden ook veel fotograferen. Toen rees de vraag wie het gevonden materiaal zou kunnen beschrijven. Tot onze vreugde bleek Klaas Meindersma, bovengenoemd, bereid dit te doen. Meindersma noemt zich weliswaar 'bouwkundige in ruste', maar het rusten heeft hij nog niet echt onder de knie gezien de energie die hij investeert in zijn grote liefhebberij: historisch bouwsmeedwerk.

We vonden het SteenGoed onvolledig als we daarin ook niet een slotenmaker van deze tijd aan het woord zouden laten. Liefst ook weer iemand met veel ervaring die veel Utrechtse huizen van binnen gezien heeft. De heer W. Klein, beter bekend als 'De Sleutelkoning' aan de Wittevrouwenstraat bleek bereid tot een gesprek over de veranderingen op het gebied van hang-en-sluitwerk in Utrechtse woningen gedurende de afgelopen zeventig jaren.

Wij zijn in sommige opzichten te optimistisch geweest en hebben met name niet voorzien dat het maken van afspra-

ken met particuliere eigenaren om in hun huis rond te kijken en te fotograferen eindelijk veel tijd in beslag zou nemen. Een klus met - het klinkt vanzelfsprekend bij dit thema - vele haken en ogen. Regelmatig zonk de moed in diverse schoenen. Een deel van het getraceerde hang-en-sluitwerk is om die redenen (tijd en moed) niet gefotografeerd. Ook is uiteraard niet alles door ons getraceerd. Er blijft dus nog een en ander onbelicht: werk voor enthousiasten na ons. Dat het nummer toch nog is geproduceerd stemt ons dankbaar.

Oud hang-en-sluitwerk in Utrechtse huizen

Een kijkje van binnen

We zien in dit nummer oud hang-en-sluitwerk afgebeeld dat gewoonlijk niet getoond wordt: het zit binnenshuis. Bovendien wordt het slotwerk in zodanig gedetailleerde vorm getekend dat iedereen kan zien hoe het in elkaar zit en hoe het werkt. Dit is echt binnen kijken. De afbeeldingen zijn per pand gegroepeerd. De lezer zal soms wat heen en weer moeten bladeren om door het bekijken van de platen meer te begrijpen van de technische uitleg in de tekst en omgekeerd.

We noemen beslag oud als het ambachtelijk is vervaardigd. Fabrieksmatig vervaardigd, meestal gestampt, ijzerwerk valt daar niet onder. Een bepaald jaartal valt daarbij niet te geven: per streek verliep de invoering van industrieel beslag anders.

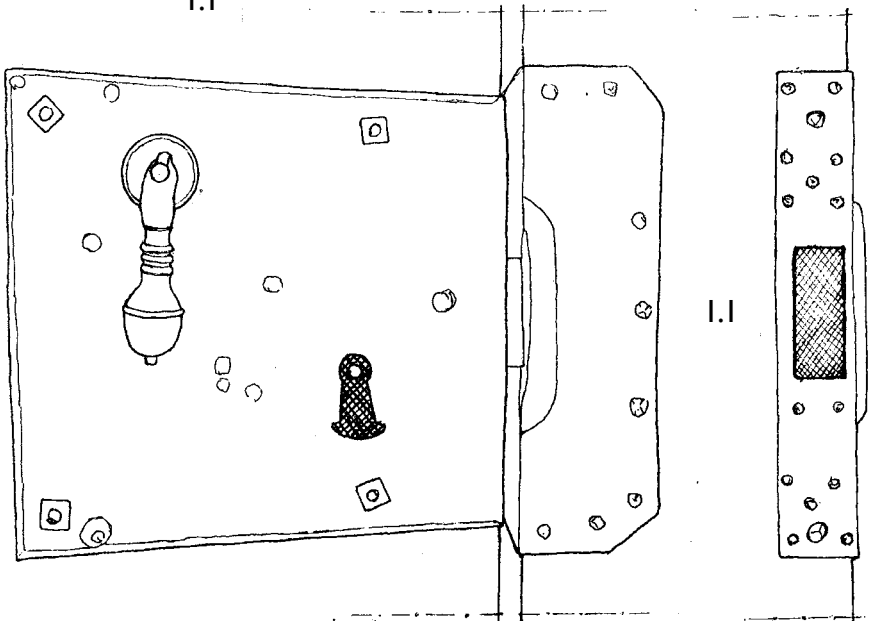
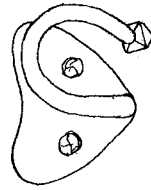
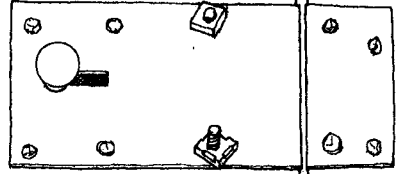
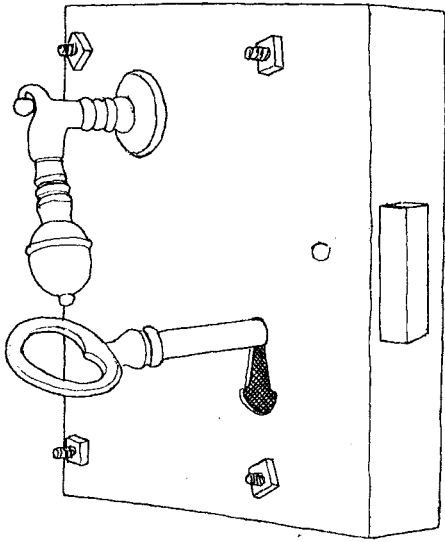
Hangwerk

Dit metalen beslag bestaat uit twee onderdelen nl. het bewegende deel dat op de deur, het venster of luik is bevestigd en het vaste deel dat op het kozijn of andersoortige omranding is bevestigd. Dit beslag maakt het mogelijk die deuren en dergelijke te openen en te sluiten met behulp van sluitwerk. Hangwerk is er in een beperkt aantal soorten, maar sluitwerk in vele vormen: sloten, klinksluitingen, grendels, werfels, haken en deurgrepen.

De uiteenlopende eisen waaraan hangwerk moet voldoen en de verschillende omstandigheden waarin het moet functioneren, hebben geleid tot enige soorten gehengen waarvan duim- en scharniergeheng het meest toegepast worden. Een derde soort geheng, het taats- of speungeheng, is in de onderzochte panden niet waargenomen. Het is het meest simpele geheng en wordt gerekend tot het alleroudste specimen van hangwerk.

Plaat 1: Herenstraat 5, Utrecht. Alles XVIIIe eeuw

- 1.1: slot, slotplaat 23 x 23 cm, sluitkap 23 x 6,4 cm.
- 1.2: grendel, totale breedte 18 cm.
- 1.3: (restant) sluitketting, haak hoog 4 cm.
voor een intacte sluitketting, zie afb. 2.4.

PLAAT I

Dit geheng bestaat uit twee zware pennen die loodrecht in de smalle boven- en onderkant van de deur worden aangebracht en draaien in een verticaal gat dat geboord is in de onder- en bovendorpel van het kozijn. Deze manier van afhangen vinden we nog bij zware deuren (o.a. sluisdeuren), draaideuren, tuimelramen en antieke kabinetten.

Bij duimgehengen - dit geheng heeft maar één krul waarmee het om de pin van de duim draait - kan de deur zondermeer uit de duimen worden gelicht. Bij scharniergehengen zijn de vaste en bewegende delen uitgerust met krullen die in elkaar grijpen en bijeen worden gehouden door een pen die uitneembaar is of vastgeklonken. De geklonken versie is dus niet uitneembaar.

Het aantal krullen per geheng bedraagt 3 of 5; soms meer maar in elk geval altijd een oneven aantal.

Langgerekte gehengen heten staartgehengen vanwege hun lang, vaak taps toelopend bewegend deel. Die staart kan zowel bij duimgehengen als bij scharniergehengen voorkomen.

Het vaste deel van een scharniergeheng heeft doorgaans een compacte vorm, een zogenoemd bled. Een verticaal iets gerekt bled komt voor bij een kruisgeheng, zo genoemd naar zijn T-kruisvorm. De bledden lenen zich tot het aanbrengen van meerdere gesmede nagels in het houtwerk van kozijnen en schotwerk. Het kruisgeheng is naar zijn vorm een staartgeheng. Het geheng in afbeelding 6.8 heeft een niet oorspronkelijke pen: het is naar verhouding te lang. Ook de vorm van de kop hoort er niet bij. Zie voor een juiste combinatie van scharnierbladen en pen afbeelding 6.9.

Staartgehengen hadden in de middeleeuwen wel een dubbel-functie. Het was toen niet ongewoon het geheng te benutten als klamp over de deurdelen in plaats van houten klampen. Gemaakt van ijzer waren ze niet zo zwaar en omvangrijk, wat gunstig was tegen het uitzakken van de deur. (klampen zijn horizontaal bevestigd over de verticale deurdelen en vormen zo tezamen een hechte constructie).

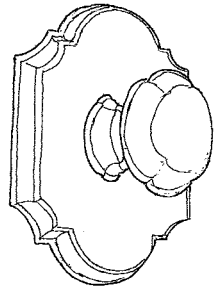
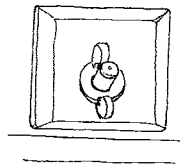
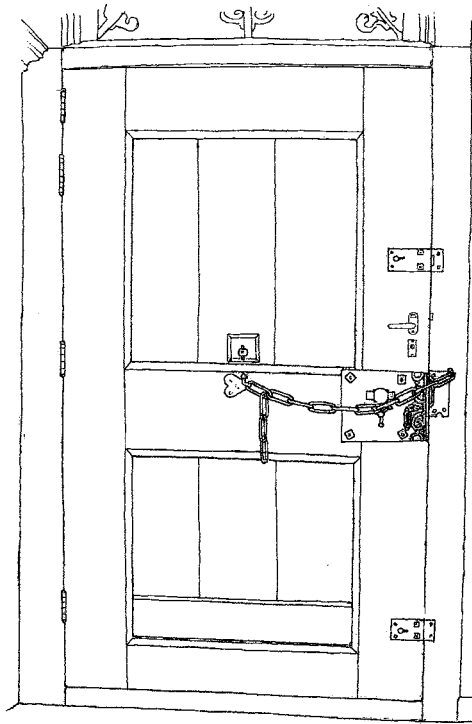
Plaat 2: Nieuwegracht II, Utrecht. Alles XVIIIe eeuw

2.1: voordeur.

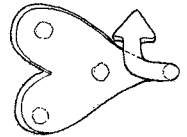
2.2: slot, slotplaat 29,5 x 25 cm, sluitkap 17 x 7 cm, sleutelplaat 4,5 x 7 cm.

2.3: deurknop, schild hoog 17,5 cm

2.4: sluitketting, haak hoog 7,5 cm

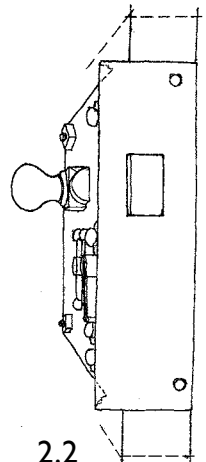
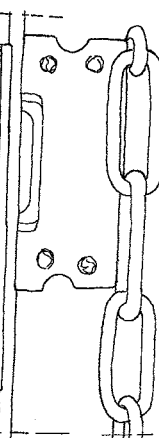
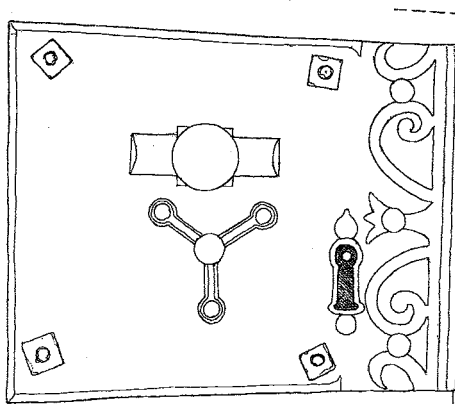
2.3

2.4

2.2

2.1

2.4

2.2

2.2

PLAAT 2

Eventueel gunstiger is de toepassing van een verzet (tweemaal een haakse omzetting) in de staartgehangen bij wat grotere beklampte deuren zoals op afbeelding 4.1. Hier wordt een optimale verstijving van de deurconstructie bereikt. Eerlijkheidshalve moet worden erkend dat in dit geval ook de deurdetailering dwingt tot de gekozen vorm.

Het staartscharnier op afbeelding 3.2 is het enige exemplaar met sierlijke vorm. Het eindornament is afgeleid van de lelie (fleur-de-lis). In de voet van het bewegende deel gaat een verbreding organisch over in het vaste deel, het blad. Deze verbreding heeft overigens een constructief doel. Dit deel en het blad ondergaan de maximale belasting op het geheng. Er wordt hier ruimte geschapen om meerdere nagels enigszins uit elkaar te plaatsen. Opvallend is nog dat wanneer men het versmalde deel van de staart van 3.2 achterwege zou laten, een vlinderscharnier overblijft, verwant aan dat op afbeelding 6.9. Het staartscharnier op afbeelding 3.2 is 16e-eeuws.

Het bovengeheng op de deur in afbeelding 4.1 heeft ook een verbreding maar dan een ronde.

Tot slot zijn er scharniergehangen onder de naam knier of bochtscharnier. (zie afbeelding 5.6) Voorzien van haaks omgezette bledden werden ze gebruikt voor deuren, blinden enzovoorts. Vakkundig ingewerkt in het houtwerk en geborgd met nagels worden ze vermeld vanaf het midden van de 17e eeuw ter vervanging van het tot dan toe op het hout aangebrachte hangwerk.

Na een zeer lang gebruik wordt de slijtage van knieren goed zichtbaar. Een knier met 3 of 5 krullen heeft resp. 1 of 2 raakvlakken van gering oppervlak. De raakvlakken krijgen na lange jaren van gebruik een schuin verlopend slijtvlak; de overige raakvlakken gaan kieren. Ook wringen de pennen zich vaak naar boven. In afbeelding 5.6 is een knier afgebeeld met bovengenoemde gebreken. In afbeelding 6.9 is nog een 'plat' opgespijkerd scharnier weergegeven dat naar zijn vorm een vlinderscharnier wordt genoemd.

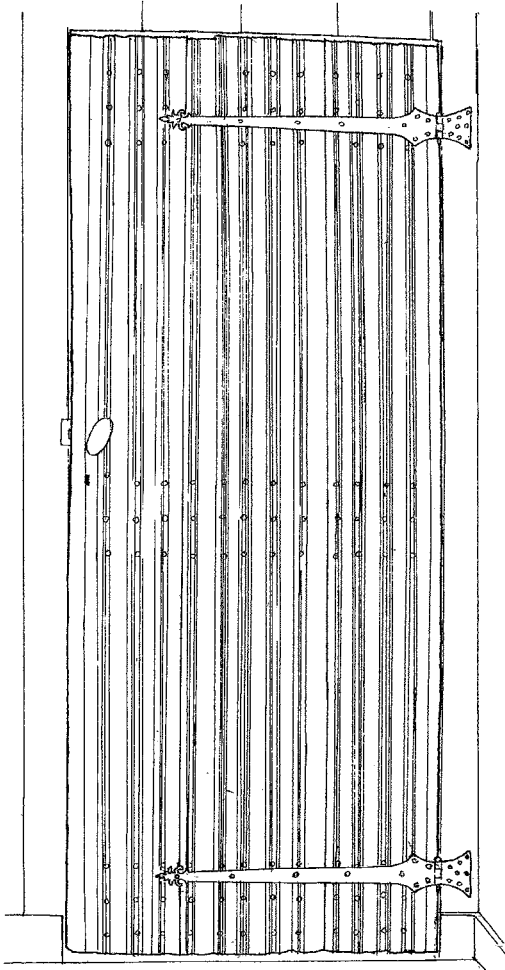
Plaat 3: Nieuwegracht II, Utrecht. Deur XVIe eeuw, overig XVIIe eeuw

3.1: deur dienstmeidenkamer, plm. 64 x 159 cm.

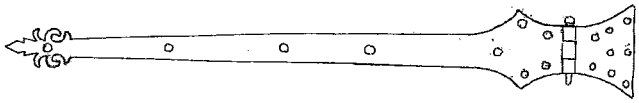
3.2: gehengen, lang 54 cm.

3.3: klinksluiting, hoog 7,5 cm.

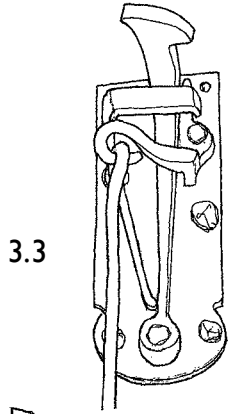
3.4: grendel, hoog 12 cm.

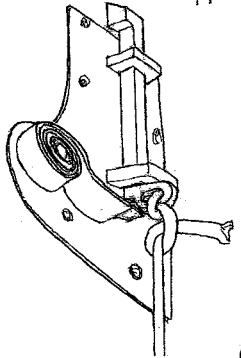
3.1

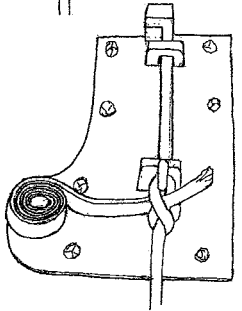
3.2

3.3

3.4

Ter afsluiting nog even een korte ‘gehegenstamboom’: onder de algemene noemer geheng komen meerdere soorten voor (scharniergeheng, duimgeheng, taatsgeheng). Elke soort kent meerdere vormen. Zo kan een duimgeheng tevens een staartgeheng zijn. Een scharniergeheng kan naar de vorm een staartgeheng, een vlindergeheng of een knier zijn. Een kruisgeheng is ook een staartgeheng maar in die gekozen benaming is de T-vorm benadrukt.

Sluitwerk

Men maakt onderscheid tussen enkelvoudig en samengesteld sluitwerk. De eerste groep omvat grendels, wervels, uitzetijzers, haaksluitingen, deurgrepen en sluitkettingen en de tweede groep sloten en klinksluitingen.

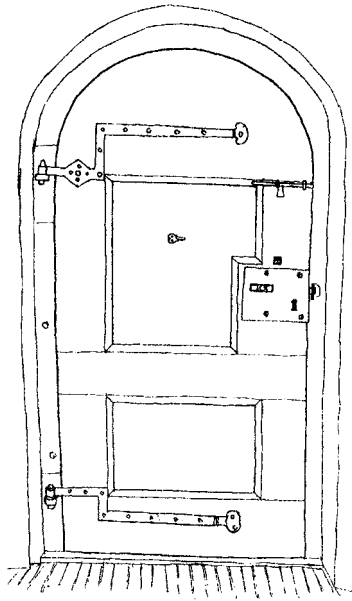
Sloten hebben zich ontwikkeld uit grendels en uit de behoefte het sluitwerk bedienbaar te maken vanaf twee kanten. Daardoor ontstaan in de loop der tijden mechanieken die steeds verder werden verfijnd. De grendel leeft voort als ‘schoot’, die kan worden verplaatst met hulpstukken zoals sleutel, kruk of knop.

Sloten variëren al naar gelang van hun doel. Het binnenwerk van de op plaat I t/m 7 weergegeven Utrechtse sloten is niet zichtbaar. Hun ‘geheim’ wordt uitgelegd in de tekeningen van het binnenwerk van twee gelijksoortige sloten van elders (zie plaat 8).

Het gaat om twee voordeursloten. Aan deze twee sloten liggen twee verschillende soorten van slotsystemen ten grondslag: het schootveerslot en het schootgrendelslot.

Plaat 4: Nieuwegracht II, Utrecht. Alles XIXe eeuw

- 4.1: tuindeur, plm. 118 x 217 cm, duimgehengen lang 67 cm.
- 4.2: slot, slotplaat breed 25 cm hoog 24 cm, sleutel lang 14 cm, schootkram voorkant hoog 7,5 cm.
- 4.2: (onderaan) aanzicht van de schootsluitopening in de steensponning van het gemetselde poortje. De opening wordt vormgegeven door een ingemetselde kram.
- 4.3: grendel, lang 25 cm.
- 4.4: (restant) sluitketting, haak breed 10 cm.
- 4.5: deurknop

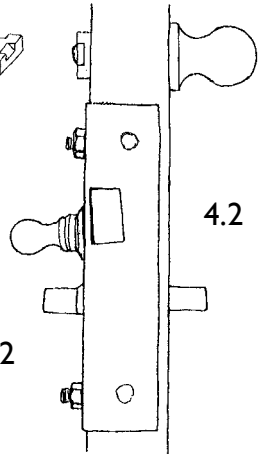
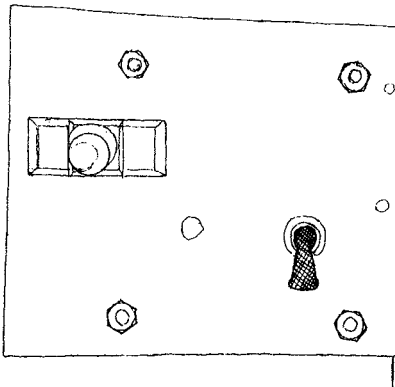
4.1

4.2

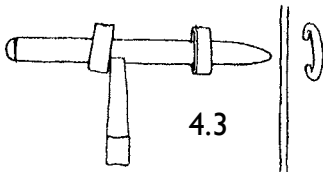
4.5

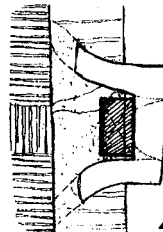
4.5

4.2

4.2

4.3

4.2

4.4

PLAAT 4

Het systeem schootveerslot komt vooral voor als dagslot op een kamerdeur (met dit type kan de deur in het slot geduwd worden) en het schootgrendelslot komt vooral voor als nachtslot op bijvoorbeeld kastdeuren.

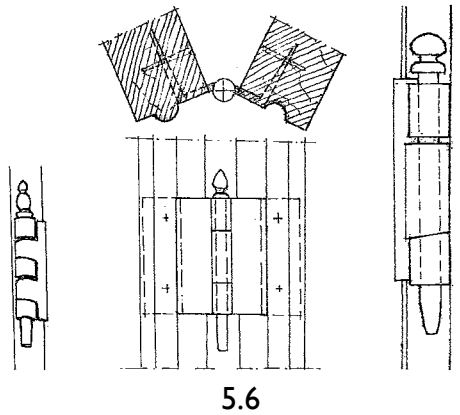
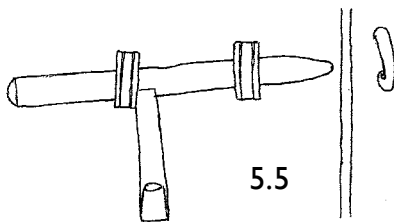
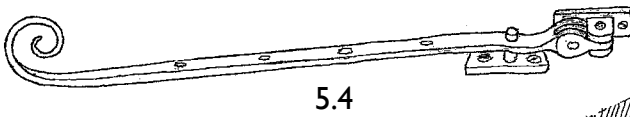
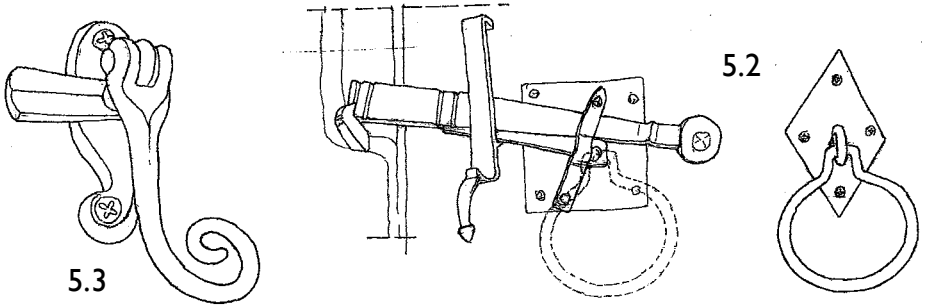
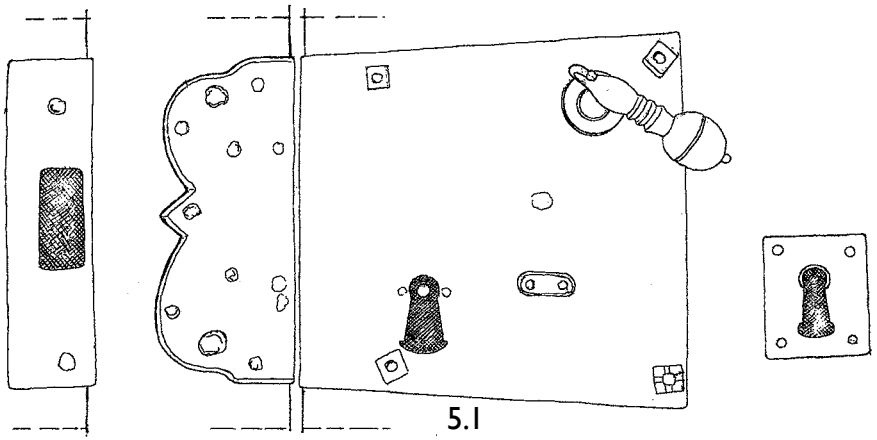
In een schootveerslot houdt een veer de schoot onder voortdurende druk in gesloten toestand tenzij men de kruk hanteert. Een schootgrendelslot heeft een schoot die vergrendeld kan worden zowel in open als gesloten toestand. Wanneer men de sleutel draait, wordt de vergrendeling even opgelicht en komt de schoot in beweging naar de open of gesloten toestand.

In afbeelding 8.1 rechts is een vierkant gat zichtbaar waarin vanaf de achterkant een kruk met vierkante pen kan worden geschoven. Op de linker afbeelding is op het peneind een vierkante moer geschroefd. In afbeelding 8.2 is de trekknop toegepast en (niet zichtbaar) aan de schoot vastgeklonken. Combinatie van de twee systemen in één slot met één schoot levert een schootgrendelslot-met-veer op. Wanneer de sleutel de ene kant wordt opgedraaid, treedt de dagsluiting in werking en wanneer men de sleutel de andere kant opdraait, treedt de nachtsluiting in werking. Als de nachtsluiting niet is ingeschakeld, kan aan de binnenkant van de deur het slot worden geopend met een trekknop of draaikruk. Trekknoppen en draaikrukken komen naast elkaar voor maar trekknoppen waren er eerder dan draaikrukken. De afgebeelde sloten op plaat 2 en 7 met trekknop zijn het oudst, wat herkenbaar is aan de opsmuk van de slotplaat. De elementen op afbeelding 7.1 namelijk de opengewerkte baarden, de floralia van slotplaat en sluitkap, de trekknop en de 3-voet van de angel (de stift waarom de holle of pijpsleutel vanaf de buitenkant draait), zijn van messing. Nota bene: het slot heeft twee sleutelgaten, een binnen en een buiten, die ten opzichte van elkaar verspringen.

Plaat 5: Nieuwegracht 67, Utrecht.

Wervelsluiting en uitzetijzer XXe eeuw, overige XVIIIe eeuw

- 5.1: slot, slotplaat 18 x 18 cm, sluitkap 7 x 18 cm, sleutelplaat 5,5 x 7 cm.
- 5.2: klinksluiting, klink lang 19 cm, schild met ringgreep hoog 14 cm.
- 5.3: wervelsluiting, hoog plm. 9 cm.
- 5.4: uitzetijzer, lang plm. 28 cm.
- 5.5: grendel.
- 5.6: knier- of bochtscharnier.

Het slot op plaat 2 heeft overeenkomstige ornamenten maar deze zullen, gerekend naar de sober opengewerkte baard allen van ijzer zijn gemaakt. Een dikke verflaag beneemt een goed zicht op het toegepaste metaal.

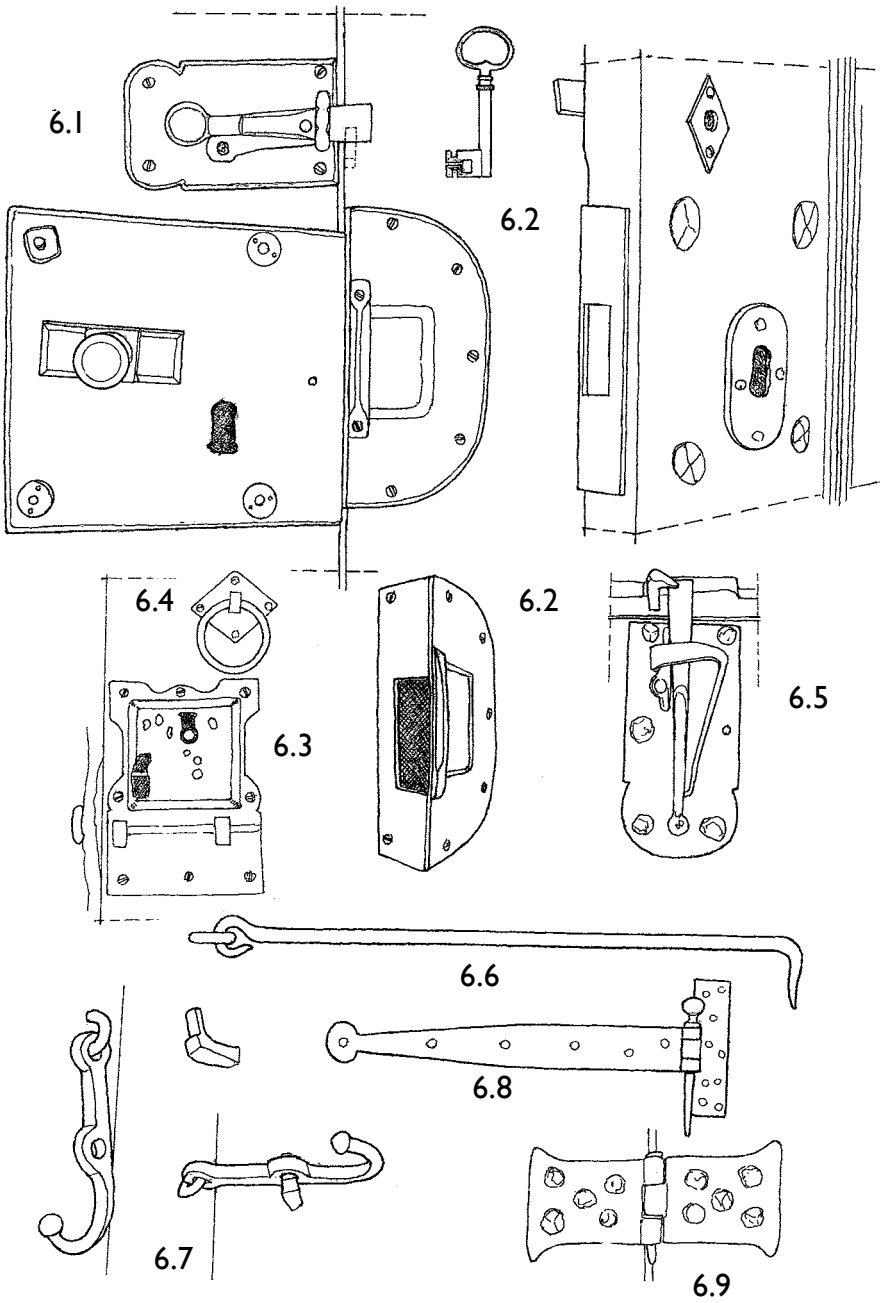
De deursloten op de platen 1, 4, 5 en 6 zijn onversierd maar twee hebben een draaikruk met een eikelvormige greep.

De slotplaat en sluitkap op plaat 6 zijn overtrokken met messing plaatwerk.

Bij de aanschaf van sloten moet men er zich steeds van vergewissen of de deur links- of rechtsdraaiend is. Als de draairichting van de deur niet strookt met het slot en het slot toch om een of andere reden moet worden herbenut dan lukt het wel als men het slot onderste boven plaatst. Dat is gebeurd bij het slot op plaat 7. Het staat niet mooi en het is ook een leugentje om bestwil dat het slot op de tekening correct is weergegeven en niet in de stand waarin het is aangetroffen. Voordeursloten worden op de deur bevestigd met zogeheten slotschroeven of slotbouten. Dit zijn moerbouten met platronde kop. De ronde steel van de bout gaat vlak onder de kop over in een vierkante doorsnede. Bij het vervolgens inslaan in het voorgeboorde gat gaat het vierkant klem zitten in het ronde gat en kan de bout niet zomaar meebewegen bij het aandraaien van de moer. Vanouds waren de moeren vierkantig en werden schuine vlakjes aan de zijden ingevijld. Als voorbeeld hiervan is deze moer perspectivisch weergegeven bij afbeelding 4.5 en 7.1. In afbeelding 6.2 zijn rechts 4 platte koppen van de moerbouten zichtbaar. Op dezelfde plaat 6 staat links bij 6.2 de binnenkant van hetzelfde slot afgebeeld. Daarop zijn 3 ronde 'patentmoeren' van niet-historische herkomst aangebracht. (Een patentmoer kan men alleen los- of vastdraaien met een speciale dopsleutel die is voorzien van twee pennetjes die passen in twee gaatjes in de moer).

Plaat 6: Oude Kamp 3, Utrecht. Alles XVIIIe eeuw.

- 6.1: klinksluiting, totale maten 8,2 x 15,5 cm.
- 6.2: slot, slotplaat 21 x 22 cm, sluitkap 16,5 x 9 cm, sleutel.
- 6.3: slot, grendeloverslagslot (incomplete) plm. 11 x 15 cm.
- 6.4: trekkring.
- 6.5: klinksluiting, totale maten 4 x 11 cm.
- 6.6: uitzetijzer.
- 6.7: haak, lang 7-8 cm.
- 6.8: kruisgeheng, lang 36 cm.
- 6.9: vliederscharniergeheng, 4,6 x 8 cm.

PLAAT 6

Twee sleutels van het type holle of pijpsleutel komen voor op plaat 6 en 7. Een ervan is een zogenaamde vouwsleutel: de greep van de sleutel kan om de rest ervan geklapt worden. Dit vereenvoudigt het meenemen in de zak.

Sleutelplaatjes op plaat 2, 5 en 6 (op het rechterslot) zijn eenvoudig van snit en lijken allen jonger te zijn dan het bijbehorende slot. (een sleutelplaat is een plaat met sleutelingang op de buitenkant van de deur; een sluitplaat zit op/in de kozijnstijl en heeft een opening waarin de schoot bij het sluiten inschuift; een slotplaat is de plaat die het gangwerk afdekt). Niet uit te maken is van welk metaal ze zijn vervaardigd.

Rest nog een zogenoemd grendeloverslagslot. Een grendeloverslagslot, niet in de deur ingelaten, maar opgebouwd zoals te zien op afbeelding 6.3 en 8.3, is het typische afsluitemiddel van bergingen en dergelijke. Deze sloten verkeren dan praktisch voortdurend in actieve (gesloten) stand. Is het slot ontsloten, dan heeft de grendel als zodanig geen functie evenals de overslag als handgreep.

De achterplaat en de vooruitstekende slotkast zijn uit één plaat gestampt en geknipt. Aan de grendel zit een overslag (een soort beugel) die het verband vormt tussen grendel en slot. Aan de achterzijde van de overslag zit een oog. Dit oog kan via een gleuf in de slotkast naar binnen worden gezwaaid. De grendel is namelijk draaibaar om zijn lengteas. Daar kan de slotschoot (met de sleutel bedienbaar) het oog vergrendelen. In afbeelding 6.3 is de schoot linksonder zichtbaar achter de gleuf. Deze beschrijving is niet begrijpelijk te maken zonder raadpleging van afbeelding 8.3 waar een compleet grendeloverslagslot van elders getoond wordt in voor-, zij- en achteraanzicht. Het slot op afbeelding 6.3 mist de grendel en is bovendien ondersteboven geplaatst. Het is een rechtswerkend slot en is linkswerkend op de deur gemonteerd. Dat zijn concessies die de werking onhandiger maken.

Om het binnenwerk van het slot zichtbaar te maken is de toegevoegde dekplaat die het gangwerk (het slotmechanisme) afschermt, weggelaten.

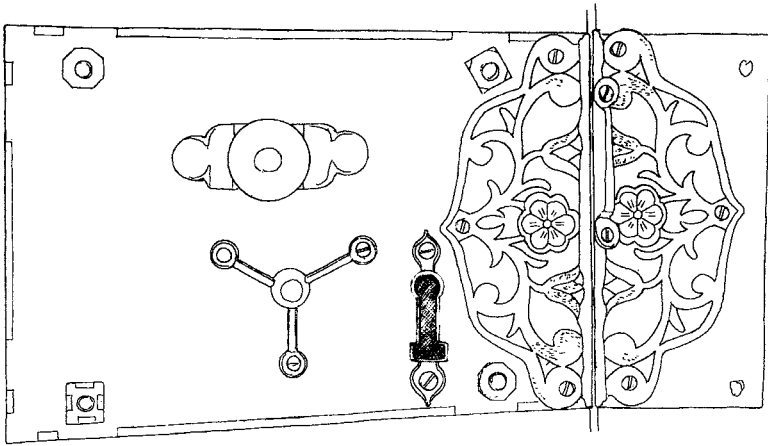
Plaat 7: Trans 13, Utrecht. Alles XVIIe eeuw

7.1: slot, slotplaat 29 x 21 cm, sluitkap 8 x 19 cm, sleutel.

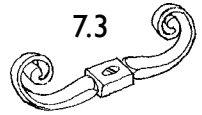
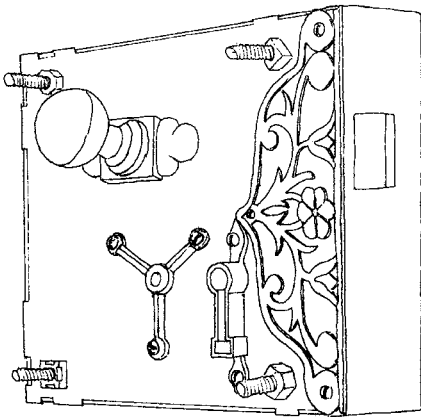
7.2: slot, 9 x 10,5 cm.

7.3: wervel, lang 6,5 cm.

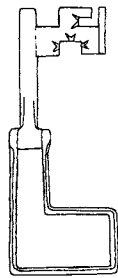
7.4: sluitketting.

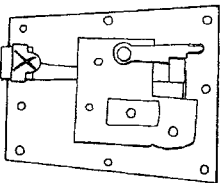
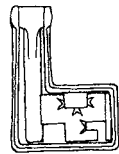
7.1

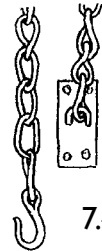
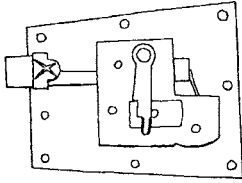
7.3

7.1

7.2

7.4

PLAAT 7

In grendeloverslagsloten treden dus twee sluitwerken op nl. een grendel die de deur afsluit en een slot - een schootveerslot - dat de grendel afsluit.

Een kenmerkend slot uit een oudere fase geeft afbeelding 7.2. Het binnenwerk dat op deze tekening zichtbaar is, is niet in de deur ingelaten maar opgebouwd.

Zoals de afbeelding laat zien, werd het slot met het gangwerk in zicht op de deur aangebracht. De grendel is geëvo-lueerd naar een slotschoot met toevoeging van de mechanische onderdelen nodig voor een slot. Hierbij is tevens de montagebodem, de slotplaat, nodig. Toentertijd was noch de wens noch de mogelijkheid voorhanden om het slot in de deurconstructie in te bouwen. Later waren de deuren beter doortimmerd. Het slotmechaniek werd vanaf toen in de deur- en klampdelen ingelaten met het gezicht naar binnen (het gangwerk naar de deur toegekeerd) en alleen de slotplaat bleef in zicht.

Het slotje op afbeelding 7.2 is dus een opgebouwd, open schootveerslot. Het is van grote eenvoud met weinig bewegende delen. De sleutel, die in de afgewende zijde in het slot steekt, trekt de onder veerdruk staande schoot terug en zo kan men de deur openen.

Vanaf de zichtkant (hier afgebeeld) kan de schoot worden teruggetrokken met behulp van de trekknop aan het einde van de schoot. Deze stand, de non-actief stand, kan worden gefixeerd door de schoot met een draaiboompje klem te zetten tegen de trekhaak.

Klinksluitingen

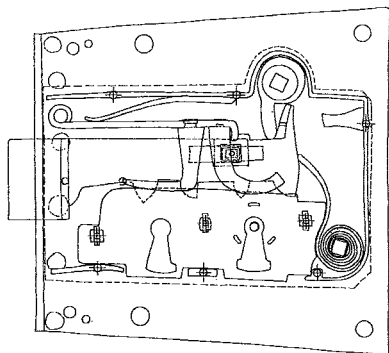
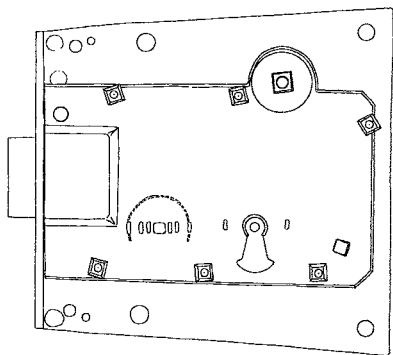
In de klink herkennen we een schoot die losjes is bevestigd, aan één eind beweegbaar in verticale richting, en met het andere eind rustend in een neusvormige haak. Een geleidekram maakt dat de klink een beperkte beweging in en uit de neus kan maken. Om de klink vanaf de buitenkant van een deur te kunnen openen, kon men volstaan met een aange-

Plaat 8: Slotconstructies van elders

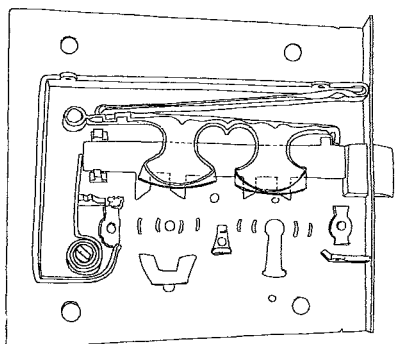
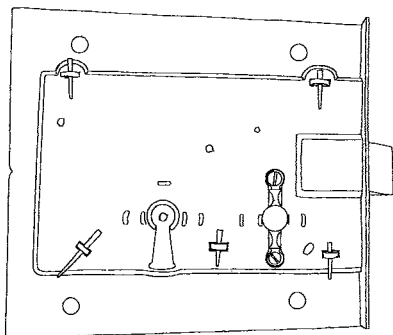
8.1: voordeurslot met kruk.

8.2: voordeurslot met trekknop.

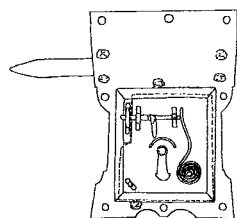
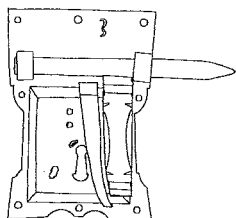
8.3: grendeloverslagslot.

8.1

8.2

8.3

knoopt touwtje of iets dergelijks, hangend door een gaatje uit de deur. Zo'n klink zou men heel goed kunnen samenstellen van enkel hout en een paar gesmede nagels.

Een uit ijzer vervaardigde klinksluiting geeft afbeelding 5.2. De klink is goed gemodelleerd en heeft een armvormige lichter die naar buiten via een asje is gekoppeld aan een ringvormige deurgreep. (n.b. het armpje gaat iets schuil achter een ijzeren strip waarvan het nut niet geheel duidelijk is)

Het asje draait in een ruitvormig (buitenkant van de deur) en een vierkant (binnenkant van de deur) ijzeren plaatje. Het eerste plaatje zal oorspronkelijk zijn; het vierkante plaatje lijkt een latere toevoeging.

De geleidekram is aan het ondereind voorzien van een greep waarachter de wijsvinger de deur kan opentrekken. Het is gebruikelijk dat de greep aan de bovenkant zit. Dit concept is zo simpel dat het in het algemeen twee millennia in gebruik is geweest. Kamerdeursloten waren er nog lang niet en waren te kostbaar om op binnendeuren toe te passen. Dit verklaart de populariteit van de klinksluiting zeker in de 19e eeuw en het langzaam verdwijnen ervan in de 20e eeuw.

Klinksluitingen kunnen niet fungeren als nachtslot, tenzij men de klink blokkeert door bijvoorbeeld een houten wig in de geleidekram te steken. Daarom kan een klinksluiting uitstekend op een buitendeur gecombineerd zijn geweest met het simpele slot op afbeelding 7.2 als nachtslot. Een verrassing - althans voor de auteur - is het samengaan van een deurslot met een klinksluiting van kleine afmeting op afbeelding 6.1. Het is gemonteerd op een met messing beklede ijzeren plaat net zoals het deurslot eronder op afbeelding 6.2. Ook de klinkonderdelen zijn van messing.

Van buitenaf wordt de klink, via een eigen sleutelplaatje, opgelicht met een steeksleutel die geen baard heeft maar uitloopt in een vierkante pen. Deze past in het holle draaipunt van het oplichtarmpje. De sleutel zal verder dezelfde detaillering hebben gehad als die van het belendende slot.

Als deze klinksluiting wordt gebruikt, is het nodig de dagfunctie van het slot, de uitstand van de schoot, uit te schakelen. Inwendig heeft het slot niet die mogelijkheid. Dit kan worden opgelost door een draaibare haak op de deur in het verlengde van de schoot en de trekknop. Wanneer de knop wordt teruggetrokken in de niet-actiefstand, kan de haak om de knop worden gelegd. De vorm van de haak kan een verkorte versie zijn van afbeelding 6.6.

De niet meer aanwezige neusvormige haak van de klinksluiting in afbeelding 6.1 is in dunne lijnen aangegeven.

Klinksluitingen worden ook gebruikt bovenaan dubbele deuren en blinden, afbeelding 3.3 en 6.5. De sluiting is dan voorzien van een gebogen veer die de klink in positie moet houden.

De twee voorbeelden in bovengenoemde afbeeldingen zijn van verschillende constructie. Op afbeelding 3.3 is de klink boven handbereik gebruikt en daarom voorzien van een trekstang. Deze is opgehangen aan een asarmpje waarmee de klink kan worden vrijgetrokken. Heel normaal is het dat de neus deel uitmaakt van de klink die dan haakt achter een pen in de bovendorpel van het kozijn.

De klinksluiting op afbeelding 6.5 is binnen handbereik.

De neus is hier in de bovendorpel geslagen. Het aanwezige armpje dat hier geen dienst doet binnen het gegeven is rudimentair aanwezig. Om de sluiting te kunnen openen moet de klink naar de klinkveer toegeknepen worden.

Grendels

Van grendels is al gezegd dat ze uit de oertijd van het sluitwerk stammen. Vormen als in afbeelding 4.3 en 5.5 zijn puur functioneel en wellicht tijdloos. Het archaische karakter van de twee voorbeelden is dat ze regelrecht in het hout zijn aangebracht; zij hebben traditionele vormkenmerken behouden die uit louter functionele en niet uit stilistische overwegingen voortvloeien. In de renaissance worden ze op een schild, dikwijls met mooie omtrekvormen op de deur bevestigd met gesmede nagels. (De grendel afgebeeld op pagina 35 rechts-onder geeft een bewerk schild)

Men zou kunnen spreken van een opgebouwde, open grendel op schild. Naderhand wordt net zoals dat het geval is bij sloten, het schild in strakke vorm met toebehoren naar de deur toe gedraaid en ingelaten. De bewegende delen zijn dan uit het zicht. Een voorbeeld van een schuifgrendel, nu niet met een ronde doch rechthoekige doorsnede, tonen afbeeldingen 1.2 en 2.1 (een bovenaan en een onderaan de afgebeelde deur).

Grendels werden zelfstandig of aanvullend aan sloten op deuren toegepast.

Tot zover ging het over horizontaal gerichte grendels. Grendels bestaan ook werkend in verticale richting op bijvoorbeeld dubbele deuren en dan wel op de laatst openende deur.

Naar boven werkend in de werkstand en naar beneden in de vrije stand moeten de grendels op hun plaats kunnen worden gehouden. Voor open en ingelaten grendels gelden verschillende oplossingen. We beperken ons tot één voorbeeld. Afbeelding 3.4 is een bovengrendel die voorzien is van een ondersteunende spiraalveer en een trekkoord om de grendel vrij te kunnen trekken.

Wervels

In oorsprong is een wervel een heel simpel iets: denk bijvoorbeeld aan houten wervels. Afbeelding 7.3 toont een in wezen eenvoudig werkend sluitinkje op raampjes, luiken, deurtjes enzovoorts. Het lijkt messing gietwerk te zijn. Afbeelding 5.3 toont een meer ontwikkelde wervelsluiting voor draairamen. Het heeft een scharnierend handvat met krul op een S-vormige grondplaat.

Haken en uitzetijzers

Om deuren, ramen, luiken, enzovoorts te kunnen vastzetten, zowel in dichte als open stand, zijn haken in talloze vormen en afmetingen gebruikt. Afbeelding 6.6 is daarvan een algemeen voorbeeld. Een aardig ambachtelijk product is het haakje (zijn er meer mensen die dit een 'schaatshaakje' noemen??) op afbeelding 6.7. Efficiënt is het uitzetijzer op afbeelding 5.4 met regelbare open stand. Dit en de wervel op afbeelding 5.3 behoren tot het jongste 'antiek'.

Sluitkettingen

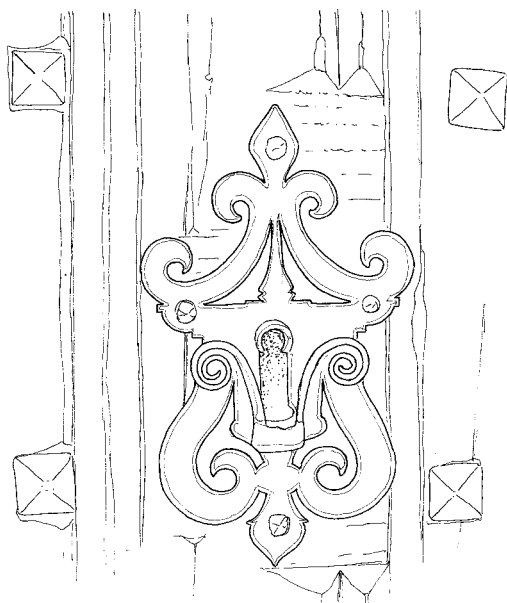
Kettingen waren nuttig als men met de buitenwereld wilde converseren binnen de veiligheid van de voordeur in kierstand.

De deur op afbeelding 2.1 en het slot op afbeelding 7.4 beschikken nog over de volledige afsluiting en op afbeelding 1.3 en 4.4 resteren alleen nog de haken.

Deurgrepen en -knoppen

Er is nog deurbeslag dat valt onder semi-sluitwerk omdat het een indirecte taak heeft bij het vasthouden of dichttrekken van deuren.

Het meest smaakvolle voorbeeld is een knop met voetplaat die centraal op de voordeur prijkt, afbeelding 2.3. Het sierstuk van messing gietwerk is aan de binnenkant bevestigd met een vleugelmoer. Het geheel kan gemakkelijk losgenomen worden zodat men het glimmend kan oppoetsen zonder de deurverf te beschadigen. Van deze mogelijkheid is druk gebruik gemaakt, gezien het ontstaan van afgeronde vormen. Afbeelding 6.4 is een ring op schild boven het niet meer intact zijnde grendeloverslagslot. Een zeer bescheiden handgreepje is een knop van ijzer nabij het sleutelgat in de voordeur, afbeelding 4.5.

Sleutelplaat op de deur van het Huis Loenersloot, Nieuwegracht 20

Zakenregister

Deuren	Plaat 2.1, 3.1, 4.1.
Hangwerk	Plaat 3.2, 4.1, 5.6, 6.8, 6.9.
Sloten	Plaat 1.1, 2.2, 4.2, 5.1, 6.2, 6.3, 7.1, 7.2, 8.1, 8.2, 8.3.
Klinksluitingen	Plaat 3.3, 5.2, 6.1, 6.5.
Grendels	Plaat 1.2, 2.1, 3.4, 4.3, 5.5.
Wervels	Plaat 5.3, 7.3.
Haken en uitzetijzers	Plaat 5.4, 6.6, 6.7.
Sluitkettingen	Plaat 1.3, 2.1, 2.4, 4.4, 7.4.
Deurgrepen/-knoppen	Plaat 2.3, 4.5, 5.5, 6.4.

Utrechts hang-en-sluitwerk in de laatste 70 jaar

Een gesprek met Sleutelkoning Wim Klein.

Je komt ogen te kort: als je binnenkomt, sta je meteen voor de vitrine met antiek sluitwerk en oud slotenmakersgereedschap. Prachtig. De weg naar het kantoortje waar we gaan zitten praten, voert langs rijen machines, sommigen traditioneel ogend, anderen computergestuurd, allemaal op precisiewerk ingericht. Grote rekken met sleutels voor auto's, fietsen, koffers, voordeuren, brandkasten. Dit is nog niet het hele machinepark, want in een werkplaats in de Ridderschapstraat staan nog meer - wat oudere, maar toch onmisbare - machines voor boren, frezen en draaien. Wim Klein zit op vertrouwd terrein, want hij is in 1932 op de bovenverdieping van het winkelpand geboren. Hij is al met al ruim 50 jaar in deze branche werkzaam. Als jongen wilde hij eigenlijk boer worden. De bezoeken aan de volkstuin van zijn vader - het was oorlogstijd en iedereen probeerde wat extra eten bij elkaar te scharrelen - brachten hem in contact met het boerenleven: paard en wagen, de omgang met dieren, buiten werken. Vader wees hem op een paar praktische bezwaren van het boerenleven: vroeg op, 's winters veel kou lijden. Daarom koos hij voor de Ambachtsschool in de Schoolstraat, richting metaalbewerking. "Ik ben hem nog steeds dankbaar dat-ie me tegengehouden heeft bij dat boer willen worden."

Vader was timmerman, maar begon in 1930 - crisistijd - een ijzerwinkel op het huidige adres. Eerst samen met twee van zijn broers, later voor zichzelf. Hij verkocht alles wat maar verkocht kon worden. Ook sleutels en sloten. Mensen brachten ook wel reparatiewerk bij hem: bijvoorbeeld een afgebroken sleutel of een sleutel die verlengd moest worden. In die tijd was materiaal duurder dan tijd. Repareren lag meer voor de hand dan vervangen zoals nu. Die reparaties deed hij niet zelf: die liet hij doen bij Hazeleger aan de Wittevrouwensingel. "Daar mocht ik ook - op verzoek van mijn vader en nog tijdens mijn schooltijd - in de praktijk allerlei dingen leren bijvoorbeeld een kacheltje maken, een afgebroken scharnier van een sportauto onzichtbaar herstellen. Goed smeden en lassen leerde ik daar van een oude smid (die op

maandag niet kwam omdat-ie dan nog te dronken was). Zo kreeg ik steeds meer de liefhebberij en de vaardigheden in het metaalvak”

Voor de dertiger jaren had de gewone man meestal wel een slot op de voordeur, maar met een lopersleutel (zonder nadere bewerking aan kruisen en sleuven aan de baard). De mensen vonden het wel fijn dat de boel dicht kon, maar het hoefde niet extra beveiligd te worden. De sleutel lag vaak onder een matje voor de deur zodat de melkboer de pan met melk binnen kon zetten. Er hing vaak een touwtje uit de brievenbus waarmee kinderen toch de deur konden openmaken als vader of moeder niet thuis waren. De meeste mensen hadden weinig in huis dat beveiligd moest worden; er was meer sociale controle, meer vertrouwen: de voordeur was er vaak alleen voor vreemden, bekenden gingen achterom naar bin-

Over dit vertrouwen vertelt oud-winkelier Bert van Straalen: “Ik stond wel eens voor een dichte deur. Ik pakte dan mijn loper. Groenteboer, melkboer, bakker, allemaal hadden we een loper waarmee we elk huis in konden. Dat dat toen kon, mooi hè?” (U.N. van 30-4-2005)

De heer Klein is nog dagelijks in de weer in zijn werkplaats achter de winkel in de Wittevrouwenstraat..

nen en riepen luidkeels 'blijf maar', minder bekenden riepen 'volluuuk'. Je sloot je huis tegen de tocht, loslopende honden en katten en kwajongens.

De deftigheid had wel goed slotwerk: voor bijvoorbeeld de huizen aan de Maliebaan maakte Lips sloten met dubbele baard: mevrouw had de hoofdsleutel en pas als zij die had gebruikt kon het personeel na haar dezelfde deuren openmaken met de aparte zogenaamde meidensleutel.

Ca. 1920. Zogenaamde meidensleutel (links.).

Hiermee konden de deuren worden geopend waarvoor mevrouw met haar sleutel (rechts) toestemming had gegeven.

(verzameling Wim Klein)

Daar hadden ze ook dure brandkasten. Daarvoor heeft Wim Klein heel wat sleutels gemaakt. De eerste nieuwigheid die zijn vader eigenlijk meemaakte in de dertiger jaren was het zogenaamde Franse klavierslot. Mensen die beter beveiligd wilden zijn, namen zo'n slot op de voordeur. Zo'n slot kreeg je niet zomaar met een loper open. Misschien kregen de mensen meer behoefte aan sloten naarmate de armoede groter werd en er meer kans was op inbraak. Voor die klaviersloten maakte vader zelf de sleutels, met veel pijn en moeite, want

veel machines waren er nog niet. Als zo'n slot stuk was, werd het ook niet vervangen, maar gerepareerd. Het kostte anders te veel en men zag het nut niet in van duur slotwerk. Pas later, toen de mensen meer gingen verdienen en meer in huis hadden dat de moeite van het meenemen waard was, kwamen de cilindersloten: Yale en Lips. Een Lipsslot was je-van-het. Zo'n slot is nu wel het minste dat iedereen standaard heeft. 'In de tijd van mijn vader - hij is in 1961 overleden - ging je met twee ringen (met lopers en haken) naar een klant om een slot open te steken, nu heb je echt veel meer nodig.

Ik heb zijn winkel overgenomen, aanvankelijk geholpen door mijn schoonvader. Vader verkocht alle ijzerwaren. Daar had ik geen zin in, in wasknijpers en spijkers en dat soort dingen. Ik koos voor sloten, sleutels en brandkasten. Ik heb in die tijd heel wat brandkasten opengemaakt en gerepareerd. Ik heb enerzijds steeds meer machines aangeschaft om modern slotwerk te kunnen leveren, anderzijds werd ik steeds meer gevraagd problemen met oud slotwerk op te lossen.

Ik heb sloten voor kasteel Heemstede gereviseerd, voor een monumentaal pand aan de Nieuwegracht, sleutels voor de Dom gemaakt, sleutels voor het stadhuis aangepast

(opvouwbaar gemaakt). In zo'n geval mag er aan dat oude slot niets gelast worden, maar alleen geklonken en zie dan tegenwoordig maar eens aan klinknagels te komen! Een paar jaar geleden hebben wij een ijzeren kist moeten openmaken die was dichtgevallen met de sleutel erin. Om dan met je lopers die sleutelbedekking stukje voor stukje na te maken zonder iets te forceren! Dat kost avonden en avonden en halve nachten. Liefdewerk, onbetaalbaar; maar hij is wel open gekomen zonder schade. Ze weten me in heel Nederland te vinden. De grootste technische puzzel was een brandkast die tot nu toe gewoon geopend kon worden. Ineens deed de sleutel het niet meer. Toen bleek dat er in de deur op verschillende plaatsen kleine gaatjes zaten waarin eerst - in bepaalde volgorde pennetjes gestoken moesten worden alvorens je verder kon met de sleutel. Dat soort dingen oplossen geeft veel voldoening.'

Er verandert veel de laatste tijd: de slotenmaker kreeg concurrentie van de schoenmaker en van iedereen die zo'n machientje kocht. Bankschroeffie ernaast: rang-rang, klaar is de sleutel. Het doet hem haast pijn. De bekende ijzerhandelaren met hun kennis van zaken en hun ervaren oudgedienden verdwijnen uit de stad. Lips is opgekocht. Er blijft op den duur maar één fabriek over die computergestuurd standaardwerk maakt. Het oude handwerk gaat verloren. 'Ik denk nog terug aan de keren dat ik door de fabriek van Lips mocht wandelen en daar al die matrijzen zag, sommigen helemaal met de hand gemaakt en geslepen. Dat is voorbij. Zo'n 15-20 jaar geleden is de NSSG opgericht (Nederlands

Een van de sloten uit de verzameling van Wim Klein.

Sleutel- en Slotenmakers Gilde). We kwamen toen met een stelletje oude slotenmakers bij elkaar, aanvankelijk om de concurrentieslag met - laten we maar zeggen - de hakkenbar en de bouwmarkt te kunnen aangaan, maar ook om iets van het oude ambacht te kunnen behouden. Van dat handjevol mannen die echt in het oude ambacht geïnteresseerd waren, is inmiddels al weer een aantal overleden.'

Oud slotwerk is tegenwoordig verzamelobject. De heer Vincent J.M. Eras, directeur van Lips, is in Nederland een van de eersten geweest die de waarde daarvan inzag en systematisch begon te verzamelen en te beschrijven. Eras is ook auteur van een van de eerste boeken daarover. Tegenwoordig is oud slotwerk steeds meer gezocht en moeilijker te vinden. Buiten de reguliere antiekhandel wordt weinig meer aangeboden. Omdat slotwerk in de meeste gevallen niet werd gezien als decoratie maar als een ding van puur praktisch nut, werd het bij modernisering vaak gewoon weggegooid, zoals dat nu ook nog steeds gebeurt, niet alleen met hang-en-sluitwerk, maar ook bijvoorbeeld met elektrische installaties, sanitair en verwarmingstoestellen. De praktijk wijst uit dat sleutels gemiddeld vaker bewaard blijven dan de sloten waarbij ze behoorden. Van de sloten die wel bewaard zijn gebleven, ontbreekt meestal het slothuis (het gedeelte tegenover het slot aan het kozijn waarin de schoot van het slot past).

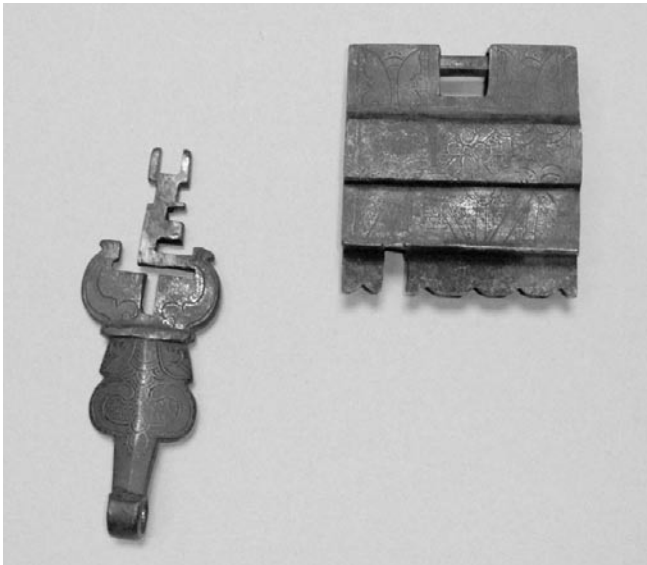
Tijdens het wachten voor de toonbank bij de Sleutelkoning kan de klant kijken naar de vele soorten oude sloten en sleutels uit de verzameling van de heer Klein.

Dat het Wim Klein is gelukt om in de loop van zo'n 25 jaar toch een mooie verzameling op te bouwen, blijkt wel in de loop van het gesprek wanneer hij onder het praten steeds weer een prachtig werkstuk te voorschijn haalt: bronzen Romeinse sleuteltjes die als ring gedragen konden worden; een bos bronzen Chinese steeksleuteltjes aan hun oorspronkelijke ring; eeuwenoude kast- en binnendeursloten; fraai bewerkte sleutels waarbij je je afvraagt hoe ze met de toenmalige gereedschappen de vele flinterdunne spleetjes en roosvormige openingen konden vijlen en zagen in de baarden en de sleutelschacht; een brandkastsleutel met traditioneel ogende baard die echter blijkt te bestaan uit vele dunne, rond de sleutelschacht draaibare schijfjes die tezamen als het ware zelfstandig hun weg zoeken in het slot.

We besluiten het gesprek dan ook met de wens dat de lezer van SteenGoed de moeite zal nemen eens goed naar dit oude werk te kijken en zich voor te stellen hoe dit gemaakt werd met het toenmalig handgereedschap: deze kunststukjes die het bewaren, onderhouden, bekijken en inventariseren volop waard zijn.

Hangslot en sleutel (verzameling Wim Klein).

Utrechtse Slotenmakers

Als je oud hang-en-sluitwerk bekijkt, ligt de vraag voor de hand wanneer, waar en door wie het is gemaakt. Deze vraag blijkt vaak geheel of gedeeltelijk onbeantwoordbaar. De Utrechtse slotenmakers maakten deel uit van het smedengilde. Dit gilde is mogelijk rond 1250 opgericht. In veel Nederlandse steden behoort het smedengilde tot de oudste gilden. Het Utrechtse smedengilde bewaakte het gedeelte van de stadswal rond de huidige Smebrug, Deze brug, de vestingtoren en de straat die daar op uitkomt, zijn waarschijnlijk om die reden Smebrug, Smeetoren en Smeestraat genoemd en niet omdat in die buurt een grote hoeveelheid smeden dicht opeen zou hebben gewoond*. Het smedengilde bestond uit metaalbewerkers van diverse pluimage zoals blijkt uit onderstaande tabel:

Samenstelling van het smedengilde in 1569 *

Messenmaker.....	48	Kannengieter.....	4	Goudsmid.....	36
Steker (graveur).....	4	(Grof)smid.....	23	Slijper.....	1
Stadssmid.....	1	Ketelboeter.....	1	Hoefsmid.....	11
Klokkengieter.....	1	Slotenmaker.....	27	Harnasmaker.....	1
Stadsslotenmaker....	1	Lavuurmaker**.....	1	Koperslager.....	15
Uurwerkmaker.....	1	Tingieter.....	11	Ijzerverkoper.....	1
Bussenmaker (geweermaker).....	5			Sporenmaker.....	5
Geen opgave (o.a. 4 goudsmeden).....	18	Totaal.....			216

Een flink aantal is slotenmaker. Tussen 1501 en 1600 bevinden zich tussen de nieuwe burgers waarvan het beroep is vermeld, in totaal 35 slotenmakers. Bij de nieuwe leden van het gilde tussen 1646 en 1672 wordt van 68 vermeld dat zij grofsmid en/of huisslotenmaker zijn. Zij kwamen veelal uit het buitenland. Naar alle waarschijnlijkheid bedienden de slotenmakers vooral de plaatselijke markt. Het is dus goed mogelijk dat er nog werk van Utrechtse slotenmakers in Utrechtse gebouwen bewaard is gebleven, maar van geen van de hierna beschreven stukken kan dit met zekerheid gezegd worden.

* Bron: R. Rommes, J. v. d. Spek.. *Met hand en hart. Zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht.*

**Lavuurmaker (Frans: lavure: wassing). Naar alle waarschijnlijkheid een metaalbewerker die brood zag in het recupereren van metaalrestjes afkomstig van het vijlen, zagen en poetsen van goud- en zilversmeedwerk. Bron: R. Rommes, J. v. d. Spek.

Eenige merkwaardige overblijfselen van het Ijzersmeden Gild te Utrecht.

A. Sluisclapper op een achterdeur van een huis op de Oudegracht in de Stroosteeeg uitkomende.

B. Slotplaat eener kamerdeur in de Domkerk met den vermoedelijkvoorspronkelijksten sleutel.

C. Slotplaat der hoofdingangs van Beijerskameren op de Lange Nieuwstraat.

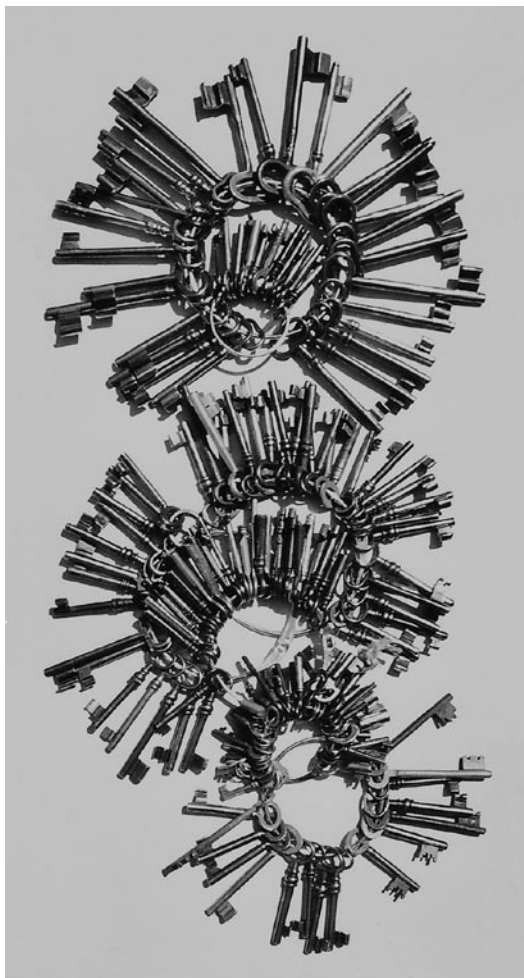
D. Handgreep eener kamerdeur in de Domkerk.

E. De greep eener schel op het Bagijneshof.

Ook de Utrechtse schilder Joannes van Liefland liet zijn oog vallen op oud hang-en-sluitwerk in de stad om het te vermelden in zijn 'Kronijk voor Utrecht's Beeldende Kunst en Nijverheid'. De hierboven afgebeelde slotplaat (B) wordt door Klaas Meindersma beschreven in 'Historisch Smeedwerk aan de Domkerk en -toren te Utrecht'. Het eveneens afgebeelde slot (C) op de voordeur van de Beijerscameren (Lange Nieuwstraat 120) is kortgeleden gereviseerd en weer in oude luister te bewonderen.

Verzamelen en verzamelingen.

Wie eenmaal de schoonheid van dit oude materiaal heeft ervaren, loopt groot risico een verzamelaar te worden. Hun aantal is onbekend, maar waarschijnlijk niet groot.

Soms begint verzamelen met niet weggoien, bijvoorbeeld omdat een sleuteltje best nog wel eens van pas kan komen. Hier staan gezellig samen afgebeeld de 172 sleutels die Nelly den Boer en Christoph Bouthillier aantreffen in het huis van hun bejaarde moeder.

Het is een betrekkelijk exclusieve hobby. Verzamelaars beperken zich ook meestal tot sleutels en sloten. Het aanbod is niet groot. Soms betreft de belangstelling alleen de decoratieve waarde van het materiaal. Zo'n bos grote sleutels met ingewikkelde bezetting doet het goed aan de muur. De verzamelaar speurt rond op markten in binnen- en buitenland en in de vitrines van antiekzaken. Echt zomaar tegen iets aanlopen of vinden tussen bijvoorbeeld bouwafval komt zelden voor.

Vele musea in den lande, ook het Utrechtse Centraal Museum, hebben een en ander op het gebied van sleutels, sloten en hangwerk in hun collectie.

Musea streven ernaar een database van hun bezit aan te leggen die iedereen via internet kan raadplegen. Het Centraal Museum is daarmee ongeveer op de helft. Alleen al de zoektermen 'sleutel' en 'slot' leveren 5 sloten en ruim 20 sleutels op; daarnaast is er nog allerlei ander beslag te vinden. Deze stukken zullen niet snel worden geëxposeerd; daarom is internet wel een heel comfortabele manier om toch iets daarvan te zien en te lezen. Een

aantal museumstukken, ook Utrechtse, zijn beschreven in 'Achter Slot en Grendel'.

We ontdekten bij het voorbereiden van dit SteenGoed dat er toch meer hang- en sluitwerk in dozen en kasten blijkt te liggen dan je zo aanneemt.

Voorbeelden hebben we gefotografeerd en hierachter afgedrukt. Nadere beschrijving van de getoonde stukken is veelal niet mogelijk. Je zou toch gaan denken dat uit het gezamenlijke bezit van de kleine verzamelaars/bewaarders/behoeders van oud hang-en-sluitwerk een aardige museale collectie zou kunnen worden samengesteld.

Al doende raakten we geconditioneerd op oud hang-en-sluitwerk: tijdens onze vakantie in de Bourgogne in Frankrijk bijvoorbeeld: het hangwerk op de boerendeuren.

Maar ook dichterbij huis: bij een excursie in Huis Oud-Amelisweerd. De reusachtige knieren in de voordeuren, de vernuftige gehengen van deuren van de salons.

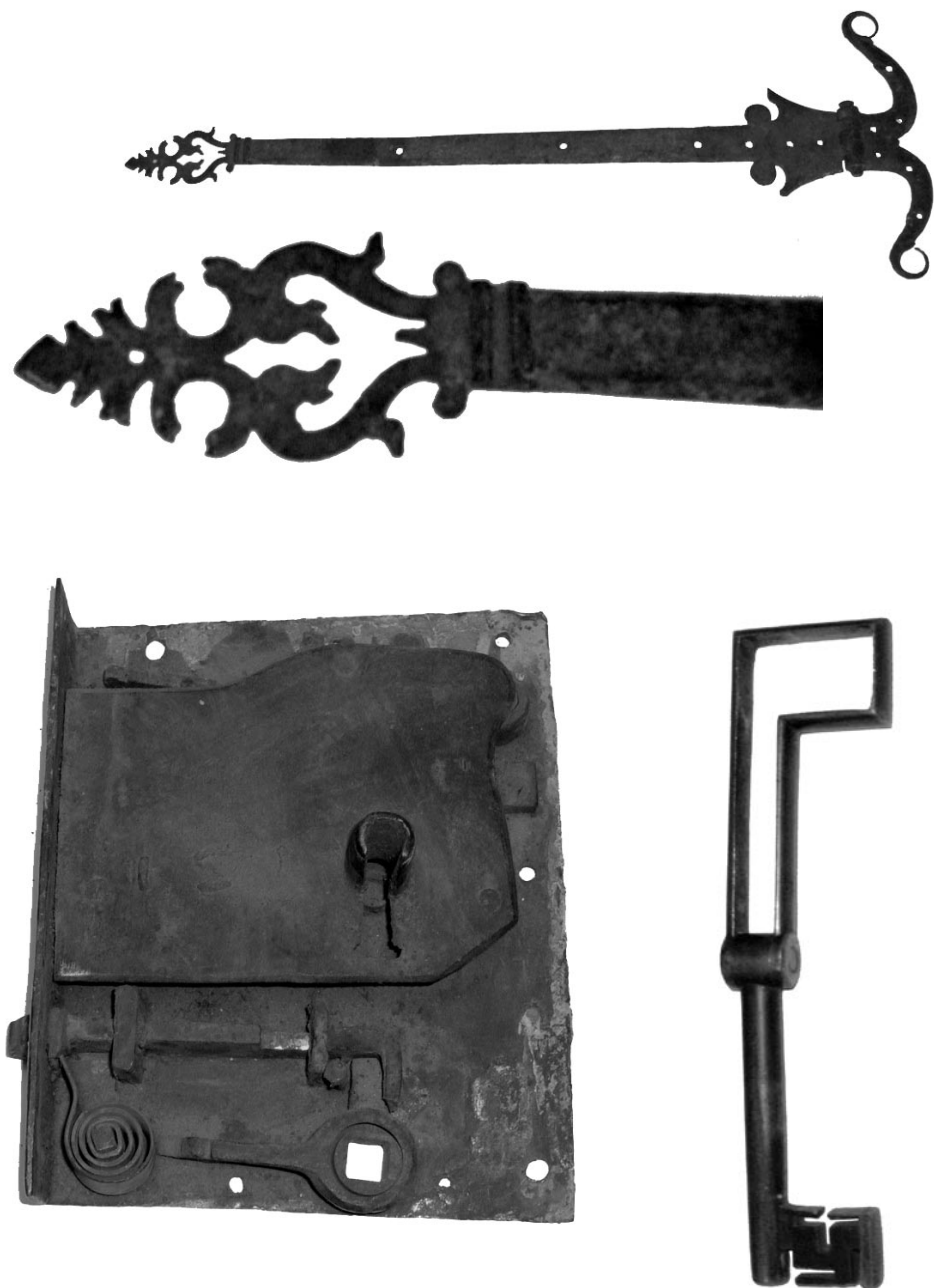
De verzameling van de heer Klein zou met gemak een heel SteenGoed kunnen vullen.

We laten het hier even bij dit fraaie slot.

De lezer moet maar eens langs gaan bij de Sleutelkoning.

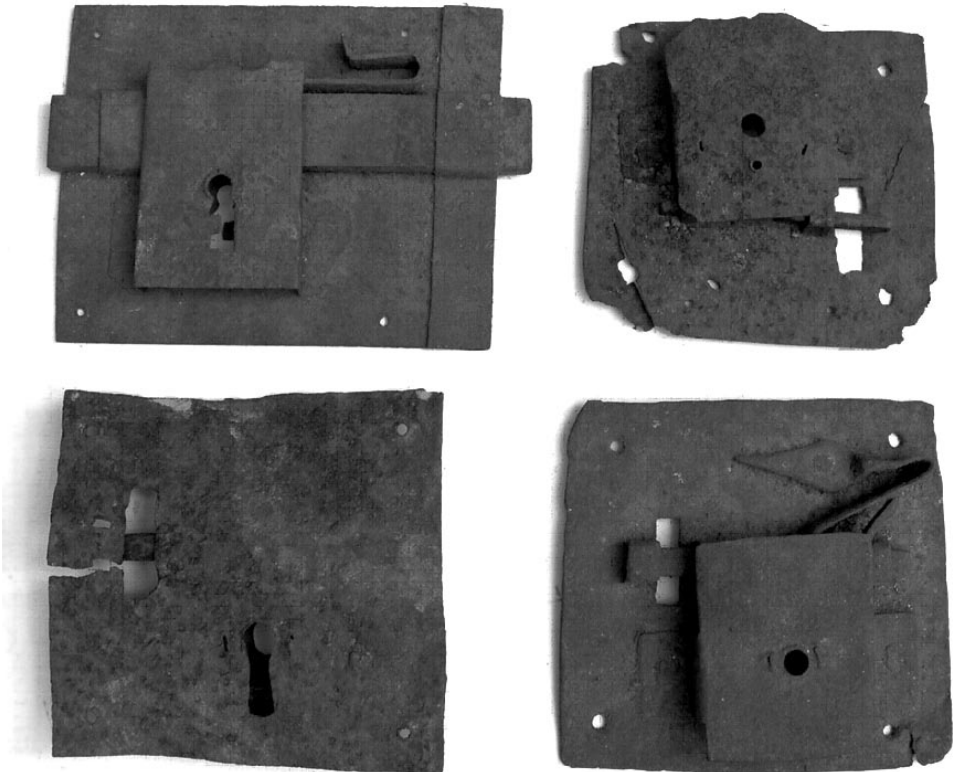
Hang-en-sluitwerk (waaronder een opvouwbare sleutel) uit het depot van het UMF

Sleutels.

Sloten van voormalige staldeuren in Indemini, Zwitserland.

gesmede haken en een uitzetijzer

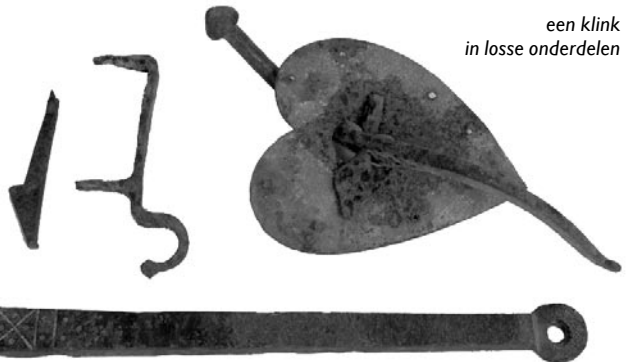
sleutels aan een sleutelring voor dikke sleutels

houten knoppen

houten wervels

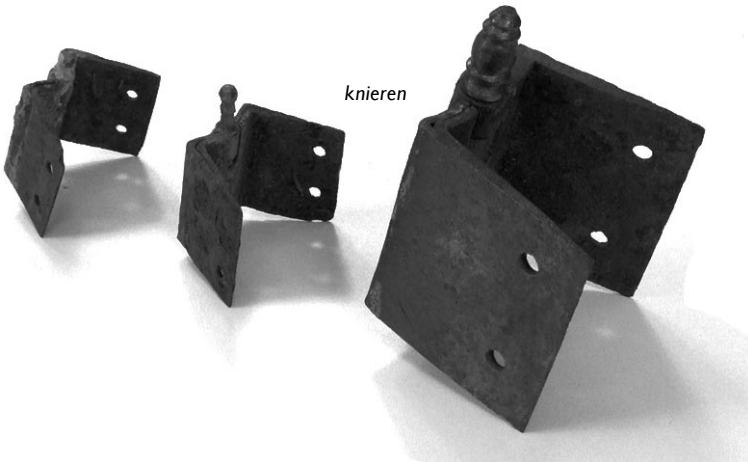
een klink
in losse onderdelen

duimscharnieren met verstek

gekoppeld scharnier

knieren

gehengen

Als een monumentaal huis wordt afgebroken, een oude voordeur vervangen, de schattenkast van een verzamelaar uitgeleend door onwetende erfgenamen, kan telkens weer materiaal verloren gaan. Is er iemand in de buurt die het materiaal redt van de schrootmachine, dan is het nog de vraag of de stukken verder komen dan het 'kartonnen graf'. Bewaren is iets, een goede bestemming vinden iets heel anders. Wat ijzerwaren in een doos zonder aanduiding van herkomst, tijd van ontstaan en mogelijke maker, maken een verweesde indruk. De fantasie van een nationaal sleutel- en slotenmuseum, of breder een museum voor oud hang-en-sluitwerk en beslag, wil maar niet verdwijnen. Daar zou het kleine groepje personen met kennis ter zake hun ervaring en documentatie kunnen nalaten; daar kunnen materialen veilig worden ondergebracht; daar zou het museum zelf kunnen worden ingericht met historisch beslag; daar zouden de nu over veel musea verspreide en zelden getoonde stukken kunnen worden bewaard en toegankelijk gemaakt voor het publiek.

Van monument tot chip. Verdwijnt de sleutel?

In het oude Egypte waren ingenieuze houten deursloten in zwang. De enorme, eveneens houten, sleutels waren voorzien van pinnen, bij wijze van baard, waarmee het slot geopend kon worden. Deze sleutels werden over de schouder megedragen.

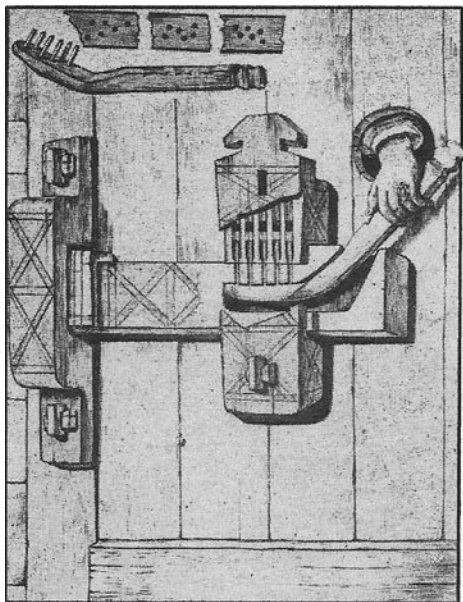
Kennelijk bestond niet de angst dat deze 'oerpincode' werd afgekeken. Slotwerk gemaakt van ijzer of brons kon al meteen minder omvangrijk zijn zonder aan sterkte in te boeten. Gemak is altijd populair geweest.

Vermoedelijk zullen onze voorouders enkele eeuwen geleden precies als nu hun sleutels liefst zo klein en licht mogelijk hebben gezien. Door de sleutel omklapbaar of inschuifbaar te maken werd het onopvallend meedragen iets gemakkelijker.

De moderne sleutel is bescheiden van afmeting en gewicht: je kunt hem gemakkelijk wegstoppen in een zak, maar ook even gemakkelijk kwijtraken. Grote sleutelbossen in de hand of aan de riem zie je nog wel bij conciërges en bewakingspersoneel.

Tot ver in de 19e eeuw waren in Nederland ijzeren voordeursleutels in gebruik die met recht gewichtig mogen heten. Je vraagt je af hoe dergelijke sleutels in vroeger tijden buitenshuis werden megedragen, ostentatief aan de hand, aan riem of ceintuur of toch in een tas, korf, een zak van jas, broek of rok? Pronken of verstoppen. Pronken met sleutels kon door ze aan een 'chatelaine' te dragen: een zilveren ketting aan de ceintuur. Toch meer geschikt voor wat lichtere sleuteltjes. Velen hadden helemaal geen sleutels: hun voordeur sloot met een klink en de provisiekast - als ze die al hadden - met een werveltje. Alleen de rijken hadden goed slotwerk op hun voordeuren en ook nog sloten op de binnendeuren en kastdeuren om ongewenste bezoekers van hun voorraadkasten en wijnkelders uit te sluiten. Zo bezien, was een sleutelbos toen meer een statussymbool dan nu.

Nieuwsgierig naar de 'sleutelbos in het openbare leven', hebben we gezocht in boeken met antieke prenten en repro-

Voorstelling van een Egyptisch slot.

Bron: V.J.M. Eras, *Over Sloten en Sleutels*

ducties van oude schilderijen, catalogussen en in de Index of Christian Art naar sleutels en sleutelbossen. We vonden slechts een enkele realistische afbeelding.

Op het schilderij van Nicolaas Maes, Bidende Vrouw ook wel Gebed zonder End genoemd, hangt een sleutelbos aan de muur.

We kregen verder een onopgesmukt plaatje uit 1838 aangereikt waarop de koster van de Domkerk met een flinke bos sleutels in zijn hand een bezoeker rondleidt.

Hier komt een afbeelding van een koster in de Domkerk, met een sleutelbos in de hand. De foto is in bestelling bij Het Utrechts Archief.

De hiernaast afgebeelde manspersoon (detail uit een 18e-eeuwse anonieme prent) draagt twee forse sleutels aan zijn pols. Of het dragen van sleutels aan de pols uitzonderlijk was, weten we niet. Hij kijkt er wel tevreden bij.

Deze zoektocht is onbevredigend verlopen. Wij houden ons nog steeds aanbevolen voor tips over realistische afbeeldingen van sleutels en sleutelbossen op oude prenten en schilderijen

Handig

STUTTGART, dinsdag
Een Zuid-Duitse conciërge heeft een chip in zijn hand laten aanbrengen, waardoor hij voortaan elektronisch deuren kan openen. De huismeester besloot tot de ingreep omdat hij geen zin meer had om met een zware sleutelbos te zeulen.

De kleine capsule met zendertje werd in een twintig minuten durende operatie in de hand van conciërge Steffen Fröschle genaaid. Alle deuren kregen een ontvanger. (ANP)

Aanvankelijk werd het aan het vernuft van de ambachtsman overgelaten om een braakvrij sluitsysteem te maken.

Inmiddels is ook de computer in de slotenmakersbusiness gegaan. Veel deuren zijn al voorzien van een elektronische sluiting. De ontwikkeling naar steeds kleiner, steeds lichter en steeds slimmer gaat door. Verdwijnt de sleutel??

Sleutel en slot als symbool

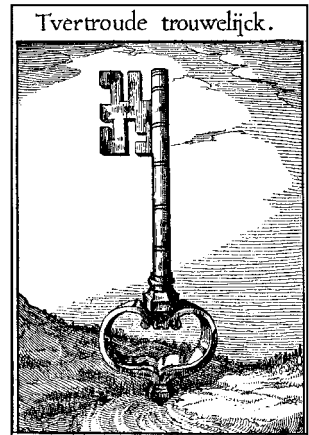
Veel vaker dan realistische afbeeldingen troffen we symbolische voorstellingen met sleutels en sloten aan. Een aantal daarvan vindt de lezer hieronder. Het betreft veelal zogenaamde emblemata: zinnebeeldige prenten met verklarende, vaak vermanende, bijschriften. In Nederland waren o.a. Dirk Coornhert en Roemer Visscher bekend in dit genre. Van deze emblemata wordt gezegd dat ze huisraad, kleding en interieurs betrekkelijk getrouw weergeven. Dat zou ze ook mogelijk bruikbaar maken voor het dateren van oud slotwerk. De bijschriften staan erbij, onvertaald, voor puzzelaars op zoek naar levenswijsheid.

'Tvertroude trouwelijk

Soo wien Secreten, Schatten en Reckeningen bevolen en vertrouwt worden, moeten die trouwelijk bewaren: Iae al waer 't schoon*, dat haer de wijn of gramschap anders riedt.

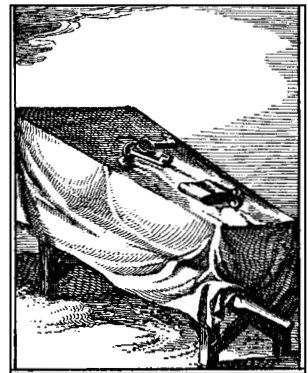
Gelijck een Slot dat het besloten vast houdt, totter tijdt dat de sleutel daer by gebracht werdt; door den gheenen die macht heeft of ghegheven is, om dat te ontsluyten.

**zelfs al ware het*

Dum vixit / vixit bene

Dese Sinnepop wijst aen, met een Lijck daer een swart Dootkleedt over ghespreyt is, en daer op een bosch Sleutelen, met een Brief daer by, die men noemt *Beneficie van Inventaris*, dat is te segghen: dat niemant het Sterf-huis wil aentasten ende de schulden betalen, dan by Beneficie van het Hof, op conditie, soo de Reeckeninghe strecken mach. Want daer zijn veel lieden, die soo wel leven datse alle haer vrienden onterven, ghelijck Terentius seyt: „*Dum vixit, vixit bene: sed hi ut scis non multum haeredem juvant.*”

Onderstaand plaatje met de tekst 'Wij kunnen niet allemaal alles!' heeft ons meer opgebeurd:

NON OMNES OMNIA POSSUMUS

Une clef ne peut pas ouvrir toute serrure:
Aussi tous les humains divers sont en humeur,
L'un profond en conseil, l'autre bon orateur:
Ainsi l'a voulu Dieu, ainsi le veut Nature.

Venus met een sleutel in haar hand, de vinger op haar mond en haar voet op een schildpad.

En tel estat que voyez, noz ancestres,
Dame Venus jadis voulurent paindre,
Bien cognoist on, les souverains maîtres
En la faisant, ne se voulurent faindre,
Et pour l'effet du sens misticque atteindre
Par la tortue, entendre est de besoing,
Que femme honneste aller ne doit pas loing,
Le doigt leve, qu'a parler ne s'avance,
La clef en main, denote qu'avoir soing
Doit sur les biens du mary, par prudence.

Amor met slot en sleutels in de hand.

Een die mij past
Of menich Minnaer
elck om strijdt
zijn brandt ghetuyght
Maer een
die tot mij past
het pit mijns harten buyght.

Janus met sleutel en Zonnescepter

Le dieu Janus jadis à deux visages,
Noz anciens ont pourtraict et trassé.
Pour demonstrier que l'advis des gens saiges
Vise au future, aussi bien qu'au passé
Tout temps doit estre en effet compassé,
Et du passé avoir le recordance
Pour au future preveoir en providence,
Suyvant vertu en toute qualité.
Qui le fera verra par evidence,
Qu'il pourra vivre en grand tranquillité.

Sloten en een ketting. In onderstaande Latijnse tekst in de betekenis van: Vertel niet alles door. Hou een SLOT op de mond en behoedt uzelf daarmee voor gevaren.

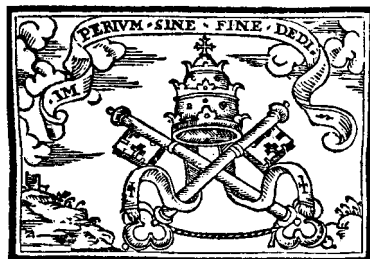
SECURA PERICLI

Noscere magnatum si quando arcana voceris:
Fac teneas linguae lubrica frena tuae.
Non ea divulges et vino tortus, et ira;
Ne subeas poenam lubricitate gravem.
Vulganda evulga, sed cum ratione: tegasque
Quae tempus, ratio et causa, tegenda jubet.
Res quaevis bene clausa,
manet secura pericli.
Lingua tacens, meriti praemia tuta capit.

Petrus krijgt de sleutels en de tiara als symbool van zijn stadhoudersschap van Christus.

Entrega Christo a Pedro su Vicario
Del Reino celestial las llaues para
que pueda en juicio pleno y en sumario
Absoluer, y ligar, (potencia rara)
Y assi mismo expender del sacro erario
El diuino tesoro, y la tiara
Le pone, del poder firme, y eterno
Contra quien no podra el del infierno

LEVIUM RERUM ADMIRARI, INDIGNUM EST VIRI

Indigno es del nombre de hombre
el que de poco se admira
Admiroso un pueblo entero
Con espanto nunca oydo,
De ver rebuelto y assido
A una llave un dragon fiero
De esso (dixo) os admirays
Leontiquidas, mas podreys
Quando la llave que veys,
Rebuelta al dragon veays.

En ook op een (kerk)schilderij de sleutels van St. Petrus, de
toegang tot het Rijk der Hemelen.
Degelijk slotwerk. Daar niet van, maar zeker niet moeilijker
dan de hedendaagse huissleutel.
Er is nog hoop!

Musea

In Nederland bestaat ook een heus slotenmuseum:
Het *Lipsslotenmuseum* te Dordrecht.

Adres: Merwedestraat 48, 3313 CS Dordrecht, tel. 078-6394041. Toegankelijk voor het publiek op de laatste woensdagmiddag van de maand (ook dan telefonisch aanmelden); na afspraak en bij bijzondere gelegenheden. Het museum en het boek van Vincent Eras is nog onlangs lovend besproken in Galerij. Kunst en Antiek Journaal, april 2005

In België is er het *Museum voor Sleutel en Slot* in Oostduinkerke.

Adres: Nieuwpoortsesteenweg 336, Oostduinkerke, tel. 058-231627.

Het Museum voor Sleutel en Slot bevindt zich in een oud fabriekspand van Litto NV, de grootste Belgische slotenproducent. Hierin kreeg een unieke verzameling historische sleutels en sloten van verzamelaar Raf Declercq een permanent onderkomen. Het gebouw is ingericht als moderne tentoonstellingsruimte waarin zowel hedendaagse preventieproducten als een historisch overzicht van drieduizend jaar sleutel en slot op een attractieve en educatieve manier aan een ruim publiek worden voorgesteld.

Open: juli en augustus van dinsdag t/m zondag telkens van 13.30 tot 17.30 uur. Andere periodes: elke dag voor groepen met gidsbeurt op aanvraag.

In Duitsland is bekend het *Schloss- und Beschlage Museum*, vergelijkbaar met het Lips-museum maar veel uitgebreider.

Adres: Forum Niederberg, Oststrae 20, 42551, Velbert.

In Frankrijk is er het *Musée de Ferronnerie le Secq des Tournelles* in Rouen met een heel mooie verzameling.

Adres: Rue Jacques Villon, 76000 Rouen

In Londen is veel te zien in het *Victoria- en Albertmuseum*.

Literatuurlijst.

- *M. Ceriez*, Sleutels en sloten uit de Collectie Raf Declercq. 2005. Verzameling in het museum Sleutel en Slot te Oostduinkerke.
- *A.P.A. van Daalen, J.W.K. Hilkhuijsen en K.T. Meindersma*, Open slot. Sluitwerk en slotenmakers in Nederland in de 15e tot 19e eeuw, uitgegeven n.a.v. de tentoonstelling 'Open Slot' in het Stedelijk Museum Het Prinsenhof, Delft. 5 april t/m 31 augustus 1986, Groningen, Wolters Noordhof, Forsten.
- *D.V. Coornhert*, Recht Ghebruyk ende Misbruyck van Tydlycke have.
- *V.J.M. Eras*, Sloten en sleutels door de eeuwen heen. Lips, 1941.
- *Haslinghuis, E.J. & H. Janse*, Bouwkundige termen. Verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwgeschiedenis. Leiden (Primavera Pers), 1997, Hierin o.a. "Hang-en sluitwerk": blz. 212
- *A. Henkel, A. Schöne*, Emblemata, Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts, J.B. Metzersche Verlag, Stuttgart 1976
- *Herman Janse*, Spijkers en draadnagels, Ambacht en gereedschap, Historische cahiers, Leiden, 2004
- *E. de Jongh*, Tot lering en vermaak: betekenissen van Hollandse genrevoorstellingen uit de zeventiende eeuw, Rijksmuseum Amsterdam, 16 september t/m 5 dec. 1976.
- *Joannes van Liefland*, Kronijk voor Utrechts Beeldende Kunst en Nijverheid, Utrecht, P.W. de Weijer, 1858-1860, 2 delen.
- *Botine Koopmans*, Een Kijk op Deuren, Utrecht in Detail. Westers Uitgeverij.
- *K.T. Meindersma*, Oud smeedwerk in de provincie Groningen. in: Publicatieband Stichting Oude Groninger Kerken. 1974.
- *K.T. Meindersma*, Achter Slot en Grendel. Deel in de serie 'Restauratievadecum - RV bijdragen', nr. 14. Zeist (RDMZ). Den Haag (SDU Uitgeverij), 1994.
- *K.T. Meindersma*, Historisch Smeedwerk aan de Domkerk en -toren te Utrecht. in: Restauratie Vijf Hervormde Kerken in de Binnenstad van Utrecht. Jaarverslag 1985, 1986, 1987, 1988. nr 8. p. 146-200. 1988.
- *K.T. Meindersma*, Metaalwerk in de hervormde kerk van

Adorp, in: Groninger Kerken. 17. nr. 4. december 2000. p. 100-109.

- *Gerard Ritter*, Het Utrechtse Smedengilde, Metaalbewerkeren in Utrecht in de 17e en 18e eeuw. doct. scriptie, Utrecht, 1987
- *Ronald Rommes, Joost van der Spek*, Met hand en hart. Zeven eeuwen smedengilde en St. Eloyengasthuis in Utrecht, 1304-2004, Het Utrechts Archief, SPOU, St. Eloyengasthuis, Utrecht 2004.
- *Roemer Visscher*, Sinnepoppen. uitgave Dr. L. Brummel, 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff, 1949.
- *J.G. Wattjes*, Constructie van gebouwen. deel 4: Ramen, deuren, kozijnen. Amsterdam, Kosmos, hfdst 9, Hang-en-sluitwerken.

UDS (Utrechts Documentatiesysteem)

op Internet: www.documentatie.org

Voor een zeer uitgebreid overzicht van de literatuur verwijzen we de lezer graag naar: *K.T. Meindersma*, Achter Slot en Grendel.

Wij danken allen die bijdroegen aan dit nummer:

- de heer Wim Klein voor zijn bereidheid aan het interview mee te werken en ons zijn werkplaats en verzameling te tonen;
- al degenen die adressen met interessant hang-en-sluitwerk voor ons noteerden;
- de huiseigenaren die ons in hun huis toelieten om een en ander te fotograferen;
- de leden van de werkgroep Historisch Onderzoek voor hun tips en commentaren bij de conceptteksten;
- Justus Houthuesen voor zijn nauwkeurige leesronde en het ter beschikking stellen van zijn verzameling hang-en-sluitwerk;
- Jean Penders en het UDS voor het ter beschikking stellen van documentatie;
- mevrouw Wilmer van Het Utrechts Archief;
- medewerkers van het Centraal Museum te Utrecht, het Noord-Brabants Museum, de Atlas van Stolk en het Iconografisch Bureau voor hun hulp bij de moeizame speurtocht naar sleutels en sloten op oude afbeeldingen.

Afbeelding op de achterzijde van het omslag: De hoofdingangsdeur van het huis Loenersloot, met communiceergaten en met een zgn. klinket (kleine deur). Nieuwegracht 20, Utrecht

